

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ
ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գ Ր Ե Ց

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԵՐՈՒՍԱՆԷՍ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԹԱԿՈՐԵԱՆՑ

1936

631.6

5-46

24 SEP 2010

CTOS JUL 15

50-505030

005 932 + 2

22 AUG 2013

631.6
S-46

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ
ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԳՐԵՑ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԵՐՈՒՍԱԴԵՐ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1936

63206-67

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա. Երկրի կլիման եւ վերջին իշխողների
վերաբերմունքը.

Խորհրդային Հայաստանի ներկայ տե-
րիտորիան իւր աշխարհագրական եւ կլի-
մայական դիրքի պատճառով արհեստական
ոռոգման անհրաժեշտ կարիքն ունի: Ծո-
վերից և ովկիանոսներից նա թէ հեռու է
ընկած և թէ նրանցից բարձրացող շոգինե-
րի ճանապարհին գտնուող բարձր լեռնա-
շղթաները արգելք են հանդիսանում տա-
րւայ բոլոր եղանակներին, յատկապէս ա-
մառւայ խիստ շոգերի ժամանակ, երկրի
մակերեսային կենդանութիւն տւող խո-
նաւութեանը՝ ցանկալի չափով ներս թա-
փանցելու: Ամառւայ սկիզբներին Ագուլի-
սում ականատես ենք եղել թէ ի՛նչպէս
նրա անմիջական մերձաւորութեան վրայ
բարձրացող լեռնաշղթան արեւելքից եկող
ամպերի առաջը բռնել են պարսպի պէս,
թէ ի՛նչպէս այդ ամպերը հասնելով ամե-
նաբարձր գագաթներին, ծածկել են սրանց
միջի զիգղագածեւ տարածութիւնը հաւա-
սարապէս և ամբողջ բարձունքներին վիթ-
խարի պարսպների նմանութիւն տւել: Ահա

թէ ինչով է բացատրուում Ղափանի խռոբ անտառների եւ փարթամ բուսականութեան ներկայութիւնը և Ագուլիսի ու նրա հարեւան երկրամասերի ամայութիւնը, մանաւանդ երբ արհեստական ոռոգում ևս գոյութիւն չունի: Կասպից Ծովից բարձրացող ամպերը միշտ չեն կարողանում մագլցել Ագուլիսի արեւելա-հիւսիսային բարձրութիւնները և անձրեւները թափուում են Ղափանի շրջանում:

Նոյն պատկերն է մեզ ներկայանում պատմական Հայաստանի արեւմուտքում: Սարըզամիշի ընդարձակ անտառները, Օլթիի փարթամ բուսականութիւնը, Ախալ-ցխայի, Քուռի հովտի աննման կանաչութիւնը առատօրէն ոռոգուում են Սեւ Ծովի խոնաւութիւնից. մինչդեռ հիւսիսից հարաւ ընկնող բարձր լեռնաշղթաները պատնէշ են կանգնած նոյն խոնաւութեան առաջ ու Ղարսից ու Ղարաբաքայից սկսած դէպի Հայաստանի հողամասերը միանգամայն զուրկ են անտառներից և փարթամ արօտներն ու խոտաբոյսերը աճում են զըլխաւորապէս ձմեռայն չափազանց առատ ձիւների հետեւանքով: Ահա թէ ինչո՞ւ մեր երկրի կլիման կոնտինենտային — ցամաքային — է կոչւում:

Նման բնական արգելքներ գոյութիւն ունին նաև երկրի հիւսիսում և հարաւում:

Քանի որ բնական պայմաններով ծովերի գոլորշիների ընթացքին խանգարող

արգելքներ կան, մեր երկրի մեծագոյն մասը զրկւած է որոշ չափով նաև այդ գոլորշիների մթնոլորտը մեղմացնող բարիքից: Ամառայն շոգերը մեր երկրում, ոչ միայն դաշտային մասերում և հովիտներում, այլ մինչև իսկ լեռների բարձրունքներում, ցերեկը անտանելի են լինում, նոյն համեմատութեամբ ձմեռայն սառնամանիքներն են մեր երկրի կենդանական և բուսական աշխարհին դուժան և անտանելի ծանր հարուածներ հասցնում: Ահա թէ ինչո՞ւ Հայաստանը երկրագնդի այն մասերիցն է, որտեղ կուտուրական եւ բնականոն կենցաղ ստեղծելու համար, պահանջւում է շատ աւելի մեծ էներգիա և նախաձեռնութեան ոգի, քան աշխարհիս շատ և շատ բախտաւոր երկրամասերում: Այդ նախաձեռնութեան ոգին ամենից առաջ պիտի արտայայտւի այն ուղղութեամբ, թէ ինչ որ բնական եղանակով պատրաստի գոյութիւն չունի անհրաժեշտ չափով, պիտի ձեռք բերւի տոկոսն աշխատանքի և խելացի ու նպատակայարմար գործադրած արուեստի միջոցով: Գիտակցող անհատը, համայնքն ու պետութիւնը պարտաւոր են ըմբռնելու տուեալ դրութիւնից բղիթող մեծագոյն կարիքը և իրենց էներգիան այդ կարիքին ի սպաս դնելու:

Հայաստանում ապրող հայ մարդը և նրանից առաջ նոյն երկրում ապրող ժողովուրդներից ոմանք ըմբռնել են այդ մեծ

կարևորութիւնը, թէ Հայաստանը առանց արհեստական ոռոգման կարող է առ առաւելն ու գլխաւորապէս խաշնարածութեան վայր ծառայել, զուրկ նստակեաց կեանքի քաղաքակրթութիւնից: Հարկւր տարի ցարական Ռուսաստանը — հիւսիսային հզօր արծիւը — մեր երկրի տեղն ու իշխողն էր բառի ամենավատ մտքով, թէև կուլտուրական պետութեան հովերով. հարկւր տարւայ ընթացքում այդ «կուլտուրական» պետութիւնը մեր երկրում անցկացրեց միայն երկու ուղղութեամբ շոսեաներ և մի երկաթուղու գիծ, այն ևս պատերազմական և հարեան երկիրներին տիրելու նպատակով: Իսկ ջրաբաշխական որ և է ձեռնարկ, բացի այն որ պետականօրէն այդ չի կատարւել, շատ անգամ արգելւում էին նաև մասնաւոր ձեռնարկները: Երկար տարիներ անհետեւանք էին մնում էջմիածնի վանքի դիմումները Զանգու գետից ջուր հանել Վաղարշապատի բերքատու տարածութիւնները ոռոգելու համար: Այդ իրաւունքը ձեռք բերեց միայն 1912 թ. այն ևս անհատական ազգեցութեան շնորհիւ: Շուշեցի յայտնի բժիշկ Մովսէս բէկ Աթաբէկեանը ցանկանում էր Ստեփանակերտի մօտ իւր ջրաղացի ջուրը օգտագործել փոքրիկ հիդրօկայանի համար. տարիներ զիմումներէ յետոյ միայն իրաւունք ստացաւ, դարձեալ անհատական կապերի շնորհիւ. այլապէս երկար ժամանակ նրան

իրաւունք չէին տալիս: Աւելորդ է օրինակները կուտակել:

Յարական իշխանութիւնը բաւականացաւ անփոփոխ պահպանելով պարսից տիրապետութեան ժամանակւայ ջրային օրէնքները և ստիպելով տեղական ազգաբնակչութեանը, որ պահպանեն հին առունները տարեկան անհրաժեշտ նորոգութիւններով: Միակ փորձը կատարուեց մի քանի իշխանական եւ հարուստ ոռանների ձեռքով, որ Երասխ գետից ջուր հանեցին — Արազդայեանի առուն — նրա ափերին գտնւող ամայի հողերը ոռոգելու համար, բամբակամշակման նպատակով: Այն եւս կիսկատար թողնւեց եւ խորհրդային կառավարութիւնը աւարտ հանեց:

Իսկ Դաւենակցական կառավարութիւնը. նրա շինարական գործունէութիւնը արտայայտեց նրանով, որ Բագուեցի խոշոր կապիտալիստ Մայիլեան եղբայրներին առատ կոնցեսիաներ տրւեց երկրի հանքային, անտառային և ճանապարհային հարստութիւնների ու ձեռնարկների շահագործման համար: Նրանք Թիֆլիզի Սոլոյակ թաղի իրենց գրասենեակում բազմած, հպարտութեամբ պարծենում էին, որ իրենց պորֆեյլը լի է դաշնակցական կառավարութիւնից ստացւած կոնցեսիաներով: Ոչ միայն այդքան: Էջմիածնի վանքը Զանգուի առուն շինել վերջացրել էր և ջուրը բերել հասցրել էր վանքի անտա-

որ: Սակայն կարճ ժամանակից յետոյ պարզւեց, որ առուի ճանապարհին այսպէս կոչւած հարաւիմներ, ստորերկրեայ ճեղքւածներ կան որ կլանում են ջուրը: Իսկ որոշ տեղերում աւաղի բարձր չերտելը շարունակ փլչում են և խանգարում ջրի հոսանքին: Վանքը բերել տուեց մեծ քանակութեամբ սեմենտ և շինանիւթեր, վտանգւած տեղերը վերաշինելու: Դաշնակցական կուսակցութիւնը, իւր գլխաւորոյս ապստամբութեան օրերին, այդ բոլոր պատրաստի նիւթերը խլեց վանքից, վերանորոգելու Արաքսի Իգդիր տանող կամուրջը, որ իւր իսկ կարգադրութեամբ քանդւած էր: Վերանորոգութիւնը կատարւում էր, որ տաճիկ զօրքերը սահմանն անցնեն և միացած իրենց, ապրստամբներին հետ, կռեն նորահաստատ խորհրդային կառավարութեան դէմ:

Բ. Խորհրդային կառավարութեան ձեռնարկները.

Իսկ ի՞նչ ենք տեսնում խորհրդային կառավարութեան հաստատութիւնից յետոյ: Աւելորդ կլինի թւել, թէ մեր երկրի բանւորա-գիւղացիական իշխանութիւնը, ժողովրդի կարիքներին և նրա մեծագոյն շահերին նախանձախնդիր, մէկուկէս տասնամեակի չնչին ժամանակամիջոցում ինչ հսկայական չափերով է առաջ տարել եր-

կրի կենդանացման գործը յատկապէս ուռուցման միջոցներով: Առանձին հիացումով եմ մտաբերում այն օրերը, երբ նորահաստատ մատաղ կառավարութիւնը առաջի հերթին ձեռնարկեց Զանգուի առուի աւարտման գործին: Մեր երկիրը իրենից ներկայացնում էր աւերակների կոյտ, սովալլուկ և մերկ բնակիչներով: Չկար ապահովութիւն, ժողովուրդն ապրած լինելով դաշնակ կառավարութեան վայրագ ձեւերը, երբ արեւ թեքւելուց յետոյ վտանգաւոր էր նոյն իսկ Վաղարշապատից Երեւան գնալը, ոչ թէ աւելի շեւոտ տեղեր հենց այդ օրերում խորհրդային կառավարութիւնը ժողովրդի ծով կարիքների բաւարարման գործն էր առաջ տանում և թէ շինարարական ձեռնարկներին ձեռնամուխ լինում: Հենց այդ օրերին մեր մատաղ կառավարութիւնը սկսեց էջմիածնի առուի շինարարութեանը: Առուի աշխատանքները չէին վերջացել, վրայ հասան մեր երկրի ցրտերը, որից սաստիկ նեղւում էին աշխատողները, թէ վերահսկողները. բայց սկսած գործը չկանգնեցրին և ծրագրուածը ժամանակին աւարտեցին:

Սակայն այդ սկիզբն էր խոշոր ծրագիրների և մի տեսակ կարկատան արդէն նախապէս կատարւած կիսկատար գործի: Ինչ խօսք որ Հայաստանի բոլոր գիտակրթադասցիներին յիշողութեան մէջ տալու թարմ է Երզրանցի մեծագոյն ձեռ-

նարիլը, որի չափով ձեռնարկ մեր հնագոյն պատմութեան ամբողջ ընթացքում, բացի Ուրարտացիներից, ոչ մի իշխող չի կատարել, ոչ հին Հայերը, ոչ Պարսիկները, ոչ Հռովմայեցիներն, Արաբները ևն.։ Շիրջրանցքի աշխատանքները վերջացել էին և տեղի էր ունենում նրա բացման մեծագոյն հանգէսը։ Բազմաթիւ հիւրերի մէջ էր հռչակաւոր Ֆրիտեօֆ Նանսենը, որ Ազգերի Լիգայի կողմից, մի յանձնախումբի գլուխ անցած, եկեր էր Հայաստան իբր թէ այդ Լիգայի կողմից մեր երկրին օգնութիւն հասցնելու։ Այդ լաւ մարդը, իր կամքից և ցանկութիւնից անկախ, մեր երկրի համար ոչինչ անել չկարողացաւ, բայց իբրև յիշատակ իւր ճանապարհորդութեան գրեց մի գիրք — Աւմենիա՝ խաբուած ժողովուրդ — անունով, գերմաներէն, անգղիերէն և ֆրանսերէն լեզուներով հրատարակւած, որի մէջ համակրութեան մեծ և խրախուսանքի էջեր է նւիրում Հայաստանի երիտասարդ կառավարութեանը և Շիրջրանցքի գործը արդարացի կերպով ներկայացնում է իբրև կենդանի կոթող և հաստատուն գրաւական երկիրը լաւագոյնս կառավարելու։

Գ. Ե՞րբ եւ Ի՞նչպէս է սկսւել ոռոգումը մեր երկրում.

Բոլոր ազգերի հնագոյն պատմութիւն

նը սկսւում է առասպելներով։ Առասպելների և կրօնական պաշտամունքի կերպարանքով են ժողովուրդների մէջ պահպանւում հանրօգուտ ստեղծագործութիւնների յիշատակները։ Մեր երկրի մէջ ջրի ոռոգմամբ երկիրը շէնացնելու աշխատանքները ժողովրդի յիշողութեան մէջ սկսւել են անյիշատակ ժամանակներից և պահւել ժողովրդական հեքիաթների ձևով, վիշապների պաշտամունքով և աստուածաշնչեան առասպելով։ Մեր հեքիաթների մէջ սովորական են ջրերը կլանող և ցամաքեցընող հրէշների պատմութիւնները, որոնցից ազատւում են մարդկային, յատկապէս կոյս աղջիկների զոհաբերութեամբ(*): Ջրերի պաշտաման կուտը յայտնի դարձաւ, երբ Պրոֆեսոր Մառը Գառնիի գաւառում գտաւ վիթխարի քարերի վրայ փորագրւած վիշապներ, որ իրենց օձային կերպարանքով, ոլորտներով հոսող առուների ջրերն են յիշեցնում։ Իսկ բիբլիայի առասպելը աւելի բան է տալիս։ Նախ այդ առասպելով նորաստեղծ առաջի մարդն ու կինը Հայաստանի բարձունքներից բղխող չորս գետերի ակունքների սկզբում տնկւած պարսեզումն են բնակութիւն ստանում։ Մինչև օրս անկորուստ պահւած է Բարձր Հայքում, Եփրատ գետի ակունքներում,

(*) Տե՛ս «Բլբուլ կուշ» Աղգ. Հանդէս, 1912. XXIII 149-172.

Բարդուս անուանը, որ ըստ ամենայնի յիշեցնում է Աստուածաշնչի «պարագիզը»:

Սակայն աւելի հետաքրքիր և նշանակալից է ջրհեղեղի աւանդութիւնը, որ պահւած է ոչ միայն Աստուածաշնչի մէջ, այլ շատ աւելի հին բաբելոնական գրականութեան մէջ, համարեա թէ բառացի և նոյնանման:

Բաբելոնիայի ազգային մեծ հերոսն էր Գիլգամեշը. Ն. Ք. 2768 թւականից սկսած թագաւորող Նարամ-Սինի ժամանակակից: Պեղումների շնորհիւ գտնւած են աղիւսների վրայ սեպածե գրութեամբ Գիլգամէշին նւիրւած պոէմիայի հատւածներ, որի մասն է կազմում Ուսանապիւշի մի պատմութիւնը, որ Բաբելոնիայի Նոյն է: Ինչպէս Նոյ, սա ևս նախապէս աստուածներից տեղեկանում է, որ տեղի է ունենալու ընդհանուր ջրհեղեղ եւ որից ազատւելու համար տապան պիտի չինի. իւրայիններով և ամեն տեսակ կենդանիներով մէջն պիտի ապաստան գտնի, մահւանից փրկւելու համար: Այդպէս էլ նա անում է, ինչպէս Նոյը՝ և ջրերը պակասած ժամանակը իւր տապանով կայան է գտնում Տիգրիս և Փոքր-Չաբ գետերի մէջտեղում գտնւող Նիսսիր լեռան վրայ, ինչպէս Նոյը՝ Արարատ լեռան վրայ: Նոյը տապանից դուրս գալով Արարատի փէշերին բնակութիւն է հաստատում և խաղողի առաջին այգին տնկում: Ահա թէ երբ է Հայաստանում սկսւել երկրի մշակութիւնը.

յատկապէս այգեգործութիւնը և նրա հետ անհրաժեշտապէս կապւած ոռոգման աշխատանքը:

1913 թ. գերմանական եւ զվիյարական մի արշաւախումբ, 40 հոգուց բաղկացած, որին միացանք մենք, բարձրացաւ Արարատը, մի մասը մինչեւ գագաթը: Ճանապարհորդների միւս մասը, այսպէս կոչւած Ալպեան կլուբի Ընկերութեան անդամներ, իսկապէս գերմանական օֆիցերներ էին, որ մեծ պատերազմի նախօրեակին եկել էին, Արարատ բարձրանալու պատրւակով, ոռոս-տաճկական սահմանները ուսումնասիրելու: Միայն թէ 40 հոգու մէջ կային իսկական ալպինիստներ և Բեռլինի բոտանիկական պարտէզի դիրեկտոր, յայտնի մասնագէտ բուսաբան Կեօլերը: Սա առ տեղեւան կատարած իւր ծանօթութեան հիման վրայ մեզ այն կարծիքը յայտնեց, թէ հաւանական Արարատի փէշերը հնագոյն ժամանակներից ոռոգման առուներ ունէին և լաւ մշակւած էին, ինկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ցորեն բուսնում է այնպիսի բարձրութեան վրայ, որ ուրիշ երկրամասերում, նոյն գօտիում, սովորական չէ և չի հանդիպում:

Ուրարտեան սեպածեւ արձանագրութիւններից մէկը գտնւել է Արարատի փէշերին, այժմ աւերակ Դաշբուռուն գիւղի մօտ: Արձանագրութիւնը փորագրւել է տւել Վանից հիւսիս արշաւող Մենուաս

թագաւորը, այժմ Շամիրամ-սուլի անու-
նով յայտնի առուի հեղինակը: Հաւա-
նական է ենթադրել, որ նա իւր տիրապե-
տութեան նոյն վայրում ևս, ինչպէս իր
երկրում, ջրային աշխատանքներ է կա-
տարել, բայց բիւրիական և բաբելոնական
առասպելը շատ աւելի հին է քան Մե-
նուսի ժամանակը: Միայն մանրամասն
հետախուզութիւնները կարող են պարզել
գերմանական պրոֆեսորի ենթադրութիւ-
նը, Մենուսի հնարաւոր ձեռնարկը և ա-
ռասպելի կապը:

Դ. Ո՞րտեղից է սկիզբն առել մեր երկրի
հնագոյն կուլտուրան.

Տասն և ութերորդ դարից սկսած եւ-
րոպական ազգերը, Ֆրանսացիք, Անգղիա-
ցիք, Դերմանացիք, վերջերս աւելի մեծ
չափով Ամերիկացիք, իրենց լաւագոյն
գիտնականների աշխատանքներով ուսում-
նասիրում են մարդկութեան քաղաքակը-
թութեան ծագման և սկզբնաւորութեան
վայրերը, երկրի երեսին կանգուն, աւե-
րակ կամ կիսաւերակ դրութեամբ եղած
յիշատակարանները. կարդում և բացա-
տրում են ծանօթ և միանգամայն ան-
ծանօթ կամ մոռացւած գրերն ու արձա-
նագրութիւնները. սակայն դրանով եւս
չբաւականալով, հսկայական ծախք և աշ-
խատանք է կատարւել և կատարւում է

գետնի տակ երկար դարերի կուտակւած
հաստ հողաշերտերով ծածկւած և յաճախ
մեծ, առերևոյթ բնական, բլուրների կեր-
պարանքով, պահւած հին քաղաքների,
գերեզմանների, առանձին յիշատակարա-
ների և այլն աւերակներ՝ պեղումների մի-
ջոցով բաց անել և դրանց օգնութեամբ
մարդկութեան անցած կուլտուրայի մասին
հաստատուն փաստեր ձեռք բերել: Շնոր-
հիւ այդ պեղումների և այլ եղանակով ըս-
տացւած գրաւոր և նւթական անհատ-
նում յիշատակարանների, բոլորովին մո-
ռացւած և կամ հազիւ ծանօթ ժողովուրդ-
ների պատմութիւնը, գրականութիւնը,
կրօնը, օրէնքները, արհեստն ու գեղար-
ուեստը, գիւղատնտեսական, առողջապա-
հական, ընտանեկան և բազմաթիւ այլ ի-
րական փաստեր ներկայումս ամէն մի հե-
տաքրքրւող անհատի համար ուսումնասի-
րելու և ծանօթանալու առարկաներ են
դարձել:

Թէ ինչ առաջնակարգ նշանակութիւն
ունին նման աշխատանքները նաև մեր
երկրի նկատմամբ. յիշենք պրոֆեսոր ա-
կադեմիկոս Մառի վերին հսկողութեամբ
կատարւած պեղումները: Երբ վերջի պա-
տերազմի ժամանակ ռուսաց զօրքը կարճ
ժամանակով տիրապետեց պատմական Վան
քաղաքին, Ակադեմիկոսը կազմակերպեց
հնագիտութեան հետախուզող մի յանձնա-
խումբ և վանքի պեղումները կատարելու

63206-67

գործը յանձնեց իր աշակերտ Օրբելուն։ Սա բերդաքաղաքի ժայռի մի պատուածք, որ հողակոյտով թաղւած էր, սկսեց պեղել և գտաւ գլուխը կոտրած ուրարտեան մի կոթող (stele) մեծ քառակուսի պատուանդանի մէջ ամրացրած։ Կոթողը և պատուանդանը ծածկւած էին սեպտաձև ընդարձակ արձանագրութեամբ։ Վանի մինչ այդ յայտնի մեծ արձանագրութիւնն է Խուրխուրի կամ Մեհերի դրան բնական ժայռի վրայ գրածը. Օրբելու գտածն ունի 263 տող. Խորխուրինը 398։ Նորագիւտ արձանագրութեամբ Ուրարտեան պատմութեան ամենահետաքրքիր հատուածն է փորագրւած. երբ այդ պետութիւնը Ասորեստանի դէմ յաջող պատերազմներով ընդարձակել էր իւր իշխանութեան սահմանները և աշխարհակալական մեծ պետութեան դրութեան հասել։

Յոյն պատմահայր Հերոդոտի պատմութիւնից արդէն ծանօթ էին հնագոյն ազգերի, Եգիպտացիների, Ասորա-Բաբելոնիայի, Պարսիկների, Սկիւթացիներէ պատմական անցեալից բաւական ամփոփ տեղեկութիւններ, իսկ այնուհետեւ մինչև ներկան արդէն գոյութիւն ունին շատ հարուստ և անընդհատ պատմական գրւածքներ։ Սակայն նորագոյն վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնները եկել են ճշգրիտ, լրացնելու և հարստացնելու մարդկութեան քաղաքակրթութեան անցեալի պատկերը։ Այժմ մենք գիտենք, թէ եւրոպական կո-

չւած քաղաքակրթութիւնը ինչ հանգրւաններ է ունեցել և ինչ եղանակաւ է կատարելագործւել։ Այդ ուսումնասիրութիւնները պարզել են որ համարեա թէ միաժամանակ, Քրիստոսից մօտ 4000 տարի առաջ, Նեղոսի և Տիգրիս ու Էփրատ գետերի հովիտներում է ծագում առել մեր քաղաքակրթութեան արշալոյսը։

Եգիպտացիները հիւսիսային Աֆրիկայում և Ասորերացիք ու Սկիւթներ կոչւած ժողովուրդները Փոքր-Ասիայի արեւելքում խոշոր գետերի բուսցրած ճոխ բուսականութիւնից օգտւելով, թողնելով որսորդական եւ խաշնարածական աստանդական կենցաղը, նստակեաց են դառնում, սովորում երկիրը մշակել և երկրագործական արտադրութեամբ իրենց կեանքն ապահովել։ Բնութիւնն ինքն է նախնական մարդուն քաղաքակրթութեան առաջին քայլերն անելու ճանապարհը ցոյց տալիս։ Ամէն տարի, աշնան արեւագարձին, Նեղոս գետի հարաւում բարձր լեռների և լճերի շրջանում, տեղատարափ տնձրենք իր հտեանքով, մեծ քանակութեամբ ջրեր են գոյանում և երկրագնդի ամենաերկար Նեղոս գետի հունով թափւում են Միջերկրական ծովը, հեղեղի տակ առնելով մի բարակ երկար շերտի ձգւած դաշտեր, գետերի երկու կողմում։ Դադարում են անձրևները, նւագած ջրերը նորից տեղաւորւում են գետի բնական հունի մէջ. իսկ

խոնաւութեամբ և մանաւանդ ջրային տիրմով ծածկւած դաշտերը, տրոպիկ արևի տաք ճառագայթների ազդեցութեամբ, ծածկուած են փարթամ բուսականութեամբ: Նոյն երևոյթը տեղի է ունենում Եփրատ և Տիգրիս գետերի ընդարձակ հովտում, երբ գարնան արևադարձին սկսում են հալչել պատմական Հայաստանի բարձունքների հաստ ձեան շերտերը, որտեղից սկիզբն են առնում այդ գետերը և լւանալով այդ մասերի պարարտ սևահողը, տանում ծածկում և հարստացնում են Միջագետքի ընդարձակ դաշտերը և արագահաս և ճոխ բուսականութեան յարմարութիւն ստեղծում:

Այդ երկու երկրամասերում բնակութիւն հաստատած ժողովուրդները, որոշ չափով միմեանցից անկախ, հիմք են դրնում մարդկութեան քաղաքակրթութեանը, ստեղծելով պետական կազմ, ժողովուրդների համակեցութեան օրէնքներ, արուեստներ և գեղարուեստ, մանաւանդ ճարտարապետութիւն և քանդակագործութիւն. ստեղծում են կրօնական բազմապիսի ըմբռնումներ, և մեծապէս զարգացնում գիւղատնտեսութիւնը, ոռոգման բաւական բարդ սիստեմով: Իսկ ամենից գլխաւորը՝ գրերի գիւտն են անում և սովորում բնութեան մէջ եղող հանքերը մշակել և օգտակար դարձնել:

Դարեր տեղող, դանդաղ բայց հաստա-

տուն առաջ ընթացող քաղաքակրթութիւնը, յիշեալ երկու վայրերում չի պարփակւում, որովհետեւ մի կողմից մթերքների փոխանակութեան անհրաժեշտութիւնը սկիզբն է դնում հարեան ժողովուրդների հետ վաճառականական կապեր ստեղծելու, միւս կողմից ուրիշի աշխատանքին տիրանալու կամ ուրիշներին իրեն բռնութեամբ ծառայեցնելու ցանկութիւնը, փոխադարձ յարձակումների և պատերազմի աղբիւր ծառայելով, ժողովուրդներին չփման մէջ են դնում և միմեանցից սովորում են ինչ որ անյայտ էր:

Այդ եղանակով նոր ժողովուրդներ քաղաքակրթութեան մասնակից դառնալով, իբրեւ աւելի թարմ և խիզախ զանգւածներ, տիրանում են հների ուսմանը և պատերազմներում նրանց յաղթելով, տիրանում նրանց երկիրներին և նոր աշխարհակալ պետութիւն կազմում:

Մօտ 1500 թուականին Եփրատ գետի ափին հիմնւած Բաբելոնիա մայրաքաղաքին տիրանում է Ասորեստանի ժողովուրդը, որի Նինուէ մայրաքաղաքը գտնուում էր նոյն Միջագետքի աւելի հիւսիսային մասում, կառուցւած Տիգրիս գետի ափին: Մօտ հազար տարի է տեւում այդ աշխարհակալ նոր պետութիւնը, ախոյեան ունենալով իրենցից աւելի հիւսիս-արեւմուտք գտնւած ժողովուրդներին, նաև Ուրարտացիներին:

Եզրիպտական քաղաքակրթութիւնը ևս պարփակւած չմնաց Նեղոսի ափերում. վաճառականութիւնն ու տիրապետութեան արշաւանքները նրանց ուղղեցին դէպի ասիական երկիրները. Պաղեստինի վրայով դէպի Սիրիա և դէպի Փոքր-Ասիա, և հետագայում նոյն Փոքր-Ասիան հանդէս բերաւ եզրիպտոսին տիրող Հիւքսոս ժողովրդեանը և եզրիպտոսի ամենամեծ ախոյեան Հետիտական ժողովրդին, մօտաւորապէս նոյն ժամանակներում, երբ Ասորեստանցիք սկսեցին իրենց տիրապետական արշաւանքներն ընդդէմ Բաբելոնիայի:

Հետիտներն ու Ուրարտացիք, որ իրենք իրենց Սալդեր են կոչում, հին պատմական գրականութեան մէջ հազիւ են յիշատակւած, առանց կարևոր մանրամասնութիւնների, մինչդեռ երկուսն էլ ընդհանուր պատմութեան և մասնաւորապէս մեր երկրի անցեալի համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունին: Նրանց թողած յիշատակարանները եւրոպական ուսումնասիրութեամբ յայտնաբերուեցին. նրանց մեզ ժառանգութիւն թողած հիերոգլիֆանման և սեպածե արձանագրութիւններն ու գրւածքները նորագոյն հետախուզումների շնորհիւ են մատչելի դարձել և այդ երկու մեծ պատմական ժողովուրդների անցեալը մեր առաջ պարզել: Եւ որովհետեւ երկու ժողովուրդներն էլ հնում մրցակից են եղել եզրիպտացիներին և Ասորեստան-

ցիներին՝ սրանց յիշատակարաններում ևս բաւական հարուստ տեղեկութիւններ կան որ գալիս են լրացնելու տեղական հարազատ աղբիւրների թերիները:

Հետիտական իշխանութիւնը աւելի հին է ուրարտականից. նրանց բնակավայրն էր Փոքր-Ասիան՝ Հայաստանի արևմուտքում Հալիս գետի և նրա մերձակայ երկրամասերում. գլխաւոր մայրաքաղաքն էր Հասսի, ներկայումս Բողազկես, որտեղ պեղումների միջոցաւ ի յայտ են բերւած նրանց ստեղծագործութեան կարևոր մնացորդները, անշուշտ եզրիպտականից ազդւած. նրանք ստեղծել են իրենց գրերը և որ ընդհանուր քաղաքակրթութեան համար ամէնաէականն է, նրանց է վերագրւում երկաթի մշակութիւնը՝ մի քանի գիտնականների կարծիքով:

Ը. գարում Ասորեստանցիների թրծած աղիւսների պատմական արձանագրութեամբ, սեպածե գրերով անձանագրւած է որ 1115-1110 թ. թագաւորում էր Թեգլաթ Պալասար առաջինը: Սա էր որ արշաւելով դէպի հիւսիս, մտնում է Հայաստան. «Մի երկիր որ խիտ անտառներով էր ծածկւած» և «որտեղ իրենից առաջ ոչ մի թագաւոր չէր մտել»: Կործանում է Կուրհիէ և Հարիա երկիրները, տեղական աստուածներին գերի վերցնում, նաև բռնակիչներին, յափշտակում նրանց ստացուածքը, իսկ գիւղերը հրդեհում, ապա

մտնում է նալիի երկիրը, կռւի մտնում 23 փոքր թագաւորների հետ, չարդում բոլորին և հալածում մինչև Վան քաղաքը և ապա ստիպում իրեն հարկատու դառնալ: Իսկ նախաքրիստոսեան ութերորդ դարից նոյն Ասորեստանցիներին մօտ առաջին անգամ յիշուում են Ուրարտացիներ:

Յիշեալ դարից սկսած երկու ժողովուրդները, Ասորեստանցիք և Ուրարտացիք, փոխադարձ յաջողութիւններով, միմեանց դէմ շարունակում են պատերազմները, մինչև նախաքրիստոնէական վեցերորդ դարը, երբ արեւմուտքից Ուրարտացիների երկիրը ներս են խուժում և վերջնականապէս հաստատուում Արմէններ-Հայերը, և մեր երկրին տալիս են իրենց անունը: Ապա պատմական ասպարէզ է մտնում պարսկական նոր թարմ և պատերազմասէր ժողովուրդը և տիրապետում Բաբելոնիային, Ասորեստանին, Ուրարտացիներին ու Հետիտների երկրներին, մինչև Նեփտոս, մինչև Հնդկաստան, մի խօսքով ժամանակակայ ծառօթ քաղաքակիրթ բոլոր երկրներին:

Պարսիկ Դարեհ Աքիմենեան թագաւորի Բեհիստունի բնական բարձր ժայռի վրայ փորագրւած սեպագծե արձանագրութեան մէջ առաջին անգամ պատահում ենք Արմենիա անւանը: Ասել է վեցերորդ դարից, նախաքրիստոնէական, Հետիտների և սրանցից ուշ եկող Ուրարտացիների տի-

րապետութիւններին տէր էին դարձել Արմէնները, նոր ժողովուրդ, և ոչ պարսիկ թագաւորը և ոչ էլ նրանից յետոյ հինգերորդ դարու յոյն պատմագիր Հերոդոտը, նախկին տիրողներին չեն ճանաչում, այլ Արմէններին:

Պարսկական տիրապետութիւնը մեր երկրում, երկար կամ կարճ ընդհատումներով, հայկական, մակեդոնական, հռովմէական, յունական, արաբական, սելճուկ եւ թաթար ցեղերի իշխանութիւններով, շարունակել է մինչև 1820-1828 թիւ. մինչև ցարական Ռուսաստանի տիրապետութիւնը պատմական Հայաստանի մի մասի վրայ մինչև այժմ: Հետեապէս մեր երկրի քաղաքակրթութեան, յատկապէս երկրի մշակութեան ամենամնայուն հետքերը պարսիկ տիրապետողները թողած պիտի լինին:

Հայաստանի Պարսիկներից տիրապետութեան ամենահին հաւաստիագիրը եւ տիրապետողի հպարտութեան արձան է Բեհիստունի Դարեհ թագաւորի յիշեալ արձանագրութիւնը: Նա փորագրւած է Բիր-մանշահ քաղաքին մօտ, հին Մարերի՝ այժմ Բրդստանի երկրամասում, Եկբատանա, այժմ Համագան քաղաքից դէպի արեւմուտք տանող ճանապարհի վրայ: Արձանագրութիւնը փորագրւած է բնակութիւնից հեռու վայրում, առերևոյթ հնում էլ այդպէս է եղել, միայն թէ ժայռի անմի-

ջական ստորոտում բղխում է Պարսկաստանում ոչ սովորական մի հսկայական աղբիւր, որի ներքեում ճահիճներ են: Համադանից դէպի արեւմուտք, դէպի Բիրմանշահ, և այնտեղից դէպի Բաղդատ գնացող ճանապարհորդը այդ ժայռի տակով պիտի անցնի, այդ անուշահամ ջրի ափին կանգ առնի, իրեն եւ գրաստին հանգըստութիւն տալու և զովացնելու և զլուխը վերեւ բարձրացնելով, պիտի տեսնի հպարտ տիրապետողի բարձրաքանդակ արձանը: Դարեհի գլխի վերեւ թեւատարած Ահուրամազդան է փորագրւած, նրան յաղթութիւն տւող աստուածը. իսկ առջեւում շարւած են, վիզերնին չղթայ, Դարեհի ձեռքով յաղթահարւած բոլոր թագաւորները: Շղթայւածների մէջ է նաեւ Արմենիայի թագաւորը, որը, ինչպէս արձանագրութիւնն է պատմում, երեք անգամ պարսիկ զօրապետներից յաղթւելով, երեք անգամ ապստամբութեան դրօշակ բարձրացրեց, դժւարութեամբ ենթարկւելով օտարի լծին:

Յաղթութեան պատմութիւնը հաղորդող սեպածեւ ընդարձակ արձանագրութիւնը գրւած է երեք լեզուներով. պարսկերէն կամ հին պեհլուի, բաբելական եւ եւրամական լեզուներով:

Թէ թուածս տիրապետողները երկար դարերի ընթացքում մեր երկրի հողամշակման, յատկապէս ջրերի օգտագործման

համար, բացի Ուրարտացիներից և հայկական փոքր իշխանութիւններից, այն եւս քրիստոնէական միջին դարերից սկսած, ինչ են կատարել, միւսների արածների մասին տեղեկութիւն չունինք: Հաւանաբար պատմական մանրամասն ուսումնասիրութիւնները որոշ փաստեր ի յայտ բերեն: Միակ մեզ ծանօթ տեղեկութիւնն այն է, որ Երեանի Դաւմայի առուի հանումը աւանդաբար վերագրւում է ռուսական տիրապետութիւնից առաջ այդ քաղաքը եւ երկիրը կառավարող պարսիկ սարդարին. սակայն ի նկատի ունենալով Երեան քաղաքի հնութիւնը և որ այնտեղ միշտ մշակւել է խաղողի որթը եւ այգիներ գոյութիւն են ունեցել, հաւանական ենք համարում ընդունել որ սարդարն աւելի շուտ նորոգել է հին, ուրարտեան թագաւորների հանած առուն, որ ժամանակաւորապէս խանգարւել էր: Ուրարտացիները Երեանի Ղանլի թափայի մօտ, էյլարում բերդեր էին շինել և աւելի հիւսիս իրենց տիրապետութեան տափ ունէին, և ինչպէս կը տեսնենք, առունների հանման առաջնակարգ տեղ էին տալիս:

Ե. Ուրարտացիների կամ Խալդէի ձեռնարկները.

Վանայ Ծովի հիւսիսային ափին բարձրանում է մի հսկայական ժայռ, բնու-

Թիւնից կարգւած հին ժամանակների համար, Թեթե պարիսպների յաւելմամբ, անյաղթելի և անմերձենալի բերդի տեղ ծառայելու: Իբրեւ բերդ եւ Ուրարտեան երբեմնի հզօր եւ աշխարհակալ պետութեան մայրաքաղաք, ինչպէս տեսանք, զոյու-
 Թիւն է ունեցել նախաքրիստոնէական ու-
 Թերորդ դարից, իսկ իբրեւ բերդ պահպա-
 նել էր իւր նշանակութիւնը մինչև վերջի մեծ պատերազմը, տաճիկ կառավարու-
 Թեան համար: Նրա դիրքի գեղեցկութիւ-
 նը, կլիմայի առողջարար մեղմութիւնը, շրջապատ երկրի մշակութեան յարմարու-
 Թիւնն ու պտղաբերութիւնը, արհեստա-
 կան միջոցներով մեծ տարածութիւնների ոռոգման հնարաւորութիւնը, Ուրարտա-
 ցիներին, գուցէ նրանցից առաջ ապ-
 րող մարդկանց միտք է տւել այդ տեղը իշ-
 խանութեան զլխաւոր կենտրոն դարձնե-
 լու: Նրա հին ուրարտա-խալդիական ա-
 նունն է Տուշպա, որ յետոյ Վան-Տոսպ հայ-
 կական ձեւակերպումն է ընդունել: Այդտեղ հաստատւած փոքր իշխանութիւնը, Ասու-
 րեստանի գլխաւոր մրցակիցը հանդիսանա-
 լով, նախաքրիստոսեան ութերորդ դա-
 րում, ինչպէս ակնյայտնի պարզուում է Օրբելու ի յայտ բերւած և Մառի կարգա-
 ցած ու Թարգմանւած արձանագրութեամբ տիրանում է Ասորեստանի աշխարհակա-
 լական դիրքին և նրա տիրապետութեան տակ գտնւած երկիրներին մինչև Միջեր-

կրական Ծովը, իւր իշխանութեան տակ առնում:

Վանի բնական ժայռերի վրայ քաղա-
 քին տիրող Ուրարտացիները սեպածե ար-
 ձանագրութիւններով արձանացրել են ան-
 ջնջելի կերպով իրենց շինարարութեան և
 յաղթութիւնների յիշատակը: 1829 թ. ֆրանսիական Ասիական Ընկերութեան
 յանձնարարութեամբ գերմանացի Շուլց
 գիտնականն ուղարկեց այդ երկիրը հնա-
 գիտական հետախուզութիւնների ենթար-
 կելու և առաջինն եղաւ, որ բնական ժայ-
 ռերի, ինչպէս նաև յատուկ պատրաստած
 զանազան քարերի վրայ արձանացած սե-
 պածե գրութիւնները ժողովեց հրատարա-
 կելու համար: Յետագայում եւրոպացի,
 նաև ռուս և հայ գիտնականների ջանքե-
 րով աւելի թւով նորանոր արձանագրու-
 Թիւններ ի յայտ բերւեցին որ բաւական
 լրիւ կերպով կարգացւել են: Մի կարևոր
 հանգամանք պարզուում է, որ Ուրարտեան
 աշխարհակալ Թագաւորները, նոր տիրա-
 պետած երկիրներում քաղաքներ, բեր-
 դեր, մեհեաններ էին կառուցանում, ո-
 րոշ տեղերում ջրանցքներ անցնում և այդ-
 պիսի տեղերում իրենց կատարածների յի-
 շատակը սեպածե արձանագրութեամբ յա-
 ւերժացնում: Այդ արձանագրութեան մէջ
 նոքա իրենց իսկիւն եւ անւանում, երկրի
 գլխաւոր իսկիւն աստուծոյ անունով:

Հետեւելով և առաջնորդւելով այդպի-

սի արձանագրութիւններով բաւական մանրամասնութեամբ վերականգնել է այդ շինարար ժողովրդի և նրան առաջնորդող թագաւորների պատմութիւնը: Համառօտ կանգ առնելով միայն նրանց դէպի Հայաստան կատարւած տիրապետական արշաւանքների վրայ, տեղեկանում ենք հետեւեալը:

Ութերորդ նախաքրիստոսեան դարի սկզբում Մենուէս թագաւորը Վանից արշաւում է դէպի Արաքսի հովիտը և հասնելով Արարատի ստորոտներին գետի աջ ափին Դաշբուռուն գիւղի մօտ, նոր քաղաք է հիմնում Luhiunini-Լուիսիունինի անունով՝ վերափոխելով Menuahiuli: Նրա որդի Արգիշտիս շարունակում է հօր սկսածը, գետն անցնում և սրա ձախ ափին, մի բլրի վրայ արդէն գոյութիւն ունեցող հին ամրոցը վերաշինում է, մեհաններով և այլ շէնքերով զարդարում և իր անունով վերակոչում Արգիշտիսիսիսի — Արգիշտի քաղաք: Արգիշտի և նրա անմիջական ժառանգների համար, Վանից յետոյ, այդ քաղաքը երկրորդ մայրաքաղաք է դառնում Արարատեան դաշտի և նրանից դէպի հիւսիս-արեւելք և հիւսիս-արեւմուտք ընկած նոր տիրապետած երկրների համար: Այդ քաղաքի տեղն է այժմ անբնակ Արմաւիրի բլուրը, որտեղ պատահաբար և ոչ յատուկ հետախուզութեամբ կամ պեղումներով, բաւական թւով սեպածեւ արձանագրութիւններ են գտնուել:

Ուրարտացիները շարունակելով իրենց արշաւանքը բարձրացել են Արագած լեռը Ամբերդի ձորով, ապա Բաշապարանի ուղղութեամբ, իջել են Շիրակի դաշտը և հասել մինչև Բարձր Հայք, մինչև Սարըղամիշի մօտերքը, և աւելի հիւսիս մինչև Ջլղըր լիճ: Միւս կողմից հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ առաջ ընթանալով Երեւանի անմիջական մերձաւորութեան Ղանլի թափա կոչւած տեղում և յետոյ էյլար գիւղի մօտ պաշտպանութեան և յարձակման բերդեր են շինում, հասնում են մինչև Սեանի լիճը և մերձակայ երկրներով անբողոքի իրենց տիրապետութեան տակ առնում:

Լճի հարաւային և հարաւ-արեւելեան մասում, բնական ժայռերի վրայ իրենց սկզբնական գրութեան տեղում անկորուստ պահւած են մի քանի արձանագրութիւններ, ամենից նշանաւորը և ընդարձակը Քեօլանդուան կամ Ալուչալու գիւղի մօտ գտնւածն է. ծովի վրայ կախւած մի բարձր ժայռի երեսին փորագրւած և սովորական միջոցներով միանգամայն անմերձանալի ընդարձակ 19 տողից արձանագրութեան մէջ Սարգուրի թագաւորը նկարագրում է իր պատերազմական յաջողութիւնները և յիշատակում, որ յաղթել է 22 թագաւորների և նրանց երկրները իր տիրապետութեան տակ առել: Յիշւած անուններից մի քանիսը համապատասխան են ցայժմ պահւած և գործածական տեղական

անուաններին, իսկ մեծ մասը անյայտ են. հետեւապէս անկարելի վերականգնելու տիրած երկրները ամբողջութիւնը:

Այդ շինարար ժողովրդի տիրապետութիւնը մեր երկրում դժբախտաբար երկարատեւ չի եղել: Եօթներորդ դարու վերջերից արեւմուտքից ներս են խուժում թարմ և պատերազմիկ հորդաններ: Կիմըներ իսկ աւելի ուշ Արմէններ, միւսնոյն ժամանակ հիւսիսից Կովկասեան լեռնաշղթան պատռելով արշաւանքներ են սկսում Սկիւթական դանազան ցեղեր և Ուրարտացիները, որ Ասորեստանի հետ վարած երկարատեւ պատերազմներով արդէն բաւական թուլացել էին, ընկճուում են, կորցնելով իրենց անկախութիւնը և վեցերորդ դարից սկսած երկրի տէրերը դառնում են Արմէնները, յիշատակւած Պարսկաստանի Բեհիստունի արձանագրութեան մէջ: Երբ չորրորդ դարում յոյն Քսենեֆոն պատմագիրը տաս հազար յոյն վարձկան զօրքի գլուխն անցած Հայաստանի լեռներով, Վանայ Ծովի մօտով, նահանջում էր դէպի իւր հայրենիք Յունաստանը, հանդիպում է Հայերի և ոչ թէ խալդիական-ուրարտեան իշխանութեան:

2. Ուրարտա-խալդիական ջրաբաժխական ձեռնարկները.

Նեղոս, Տիգրիս և Եփրատ գետերի հե-

ղեղունները տարւայ մէջ կարճ տեղումներէն ունին. երկար ամիսների աճումն ունեցող բոյսերին կենդանութիւն տալ չեն կարող: Բացի այդ ջրերը իրենց բնական հոսանքին թողնելով, համեմատաբար փոքր տարածութիւններ էին հեղեղում և յաճախ փոփոխելով իրենց ընթացքը, միանգամ կենդանացրած շրջանը անջրդի և ամայի էին դարձնում: Հէնց այդ փոփոխութիւնները մարդկանց սովորյալին արհեստական աշխատանքներ կատարել և ջրերի ընթացքը և նրանց շահագործումը ենթարկել իրենց կամքին: Հնագիտական ուսումնասիրութիւնները պարզել են թէ ինչպիսի ջրային մատակարարման սխտեմներ էին ստեղծել, թէ ո՞րքան կատարելագործւած էին առուների ցանցերը և թէ մանաւանդ ինչ վիթխարի աշխատանքներ են կատարւել յորդացած ջրերի ուղեցուկը ուժարել փոքր և չափազանց մեծ լճերում, տարւայ ընթացքում օգտագործելու համար: Բնական կամ արհեստական փոսերի ջրերը կամ բաց արխերով տանում էին աւելի ցած ընկած դաշտերը, կամ դոյլերով վերեւ բարձրացնում՝ մօտ ընկած դաշտի համար: Հնագոյն պրիմիտիւ անիւներով, կենդանիների օգնութեամբ խորքերից ջուր բարձրացնելու արհեստը համարեա անփոփոխ կերպով կիրարկւում է մինչև այժմ Պարսկաստանում և հէնց նոյն Միջագետքում: Միայն վերջի տարիներում սակաւ ու

սակաւ դուրս են մղում նախնական գործիքներն ու եղանակը, փոխարինելով ջրը մուղ գործիքներով:

Հետեւապէս հին մարդկային քաղաքակրթութիւնը երկրագործութեան համար բնական ջրերից օգտւելու երեք սիստեմ ունէր. ինքնահոս առուներով ջրերը հասցնել ցանկացած եւ հնարաւոր տեղերը, լճերի մէջ ամբարել աւելցուկ ջրերը ժամանակի կարիքի համար և երրորդ՝ աւելի խորքերում գտնւած ջրերը գոյլերով կամ անիւներով վերեւ բարձրացնել, կամ տանիլ հասցնել աւելի ցած տեղեր, երբեմն գետնատակ առուներով կամ տունեղներով:

Ուրարտուի թագաւորները Վանի ջրը ջանում և Արարատեան դաշտում գործադրել են երեք միջոցները, հոյակապ եւ մնայուն ձեռնարկներով:

1891 թ. երկու գերմանացի ուսումնական Բեդգ և Լեւսն-Հաուպս գիտական արշաւանք կազմակերպելով մանրագին քննութեան ենթարկեցին Ուրարտացիների պատմական բոլոր վայրերը, ներկայ ժամանակների ռուսական, տաճկական եւ պարսկական երկրներում, իջան մինչև Ասորեստան, հասան Նինուէի աւերակները, փոքր չափով պեղումներ կատարեցին Վանի Թոփրակկալէում, վերստուգութեան ենթարկեցին զանազան մասնագէտների միջոցով արդէն ծանօթ յիշատակարանները և երկար ժամանակ մշակում էին

իրենց հաւաքած գիտական մեծ պաշարը: Երկուսն էլ պարբերաբար հրատարակել են մասնակի ուսումնասիրութիւններ և յօդւածներ, բայց գլխաւոր աշխատանքը գեռ չի աւարտւած:

Զետիս տակ է Լեմանի Հայաստանի անցեալի ուսումնասիրութեան կարեւոր երկը. Հայաստանը երբեմն եւ այժմ, Armenien Einst und Jetzt, Berlin-Leipzig. 1910 1926 և 1931, երկրորդ հատորի առաջի մասում, երկու հատոր, երեք մասից բաղկացած: Գրքի մէջ գնահատելի էջեր են նւիրւած Ռուզաս առաջնի եւ Մենուաս թագաւորների ջրաշինարարութեան մնայուն ձեռնարկներին և ստորերկրեայ ջրերի քարհիւզներին, և ծանօթանալով այդ նիւթին, հիանում ենք այդ անձանց շինարար մեծ գործերի վրայ, որոնց հետ կարելի է համեմատել միայն ներկայումս Խորհրդային իշխանութեան կատարածները Հայաստանում: Ծանօթանանք այդ գործերին:

1. Ռուզաս առաջնի լիւր.— Վան քաղաքի արևելեան կողմում, լեռների մէջ գտնւում է մի արհեստական վիթխարի լիճ, ծանօթ ներկայումս Քեթիւ գետի առաջնով: Ժամանակը մոռացութեան է տւել երկրի համար այդ բարիքը ստեղծող Ռուզասի անունը և նրա օրածը վերագրում են մի անանուն քահանայի: Բարեբախտաբար անկորուստ մնացել է Ռուզասի

կանգնեցրած կոթողը, մեծ պատանգանի մէջ ամրացրած տափակ սիւնանման մի քար, որի վրայ սեպածեւ տառերով լճի շինութեան և Թովորակկալէ նոր քաղաքի հիմնարկութեան մանրամասնութիւններն են հաղորդւած, որ առ տեղեաւն արտազրել, կարգացել և թարգմանել է գերմանացի գիտնականը:

Վանից արեւելք ընկած է Վարազայ լեռը, սրա հարաւային ուղղութեամբ գտնուում է Տոնի անունով գիւղը, որի մօտ է ջրահաւաքման մի վիթխարի բնական փոս: Տոնիից դէպի այդ փոսը վայրենի ճեղքւածներով տեղեր են, ուղղադիմ զառիվայրերով, ժայռերի կտրտւածքներով և անդընդախոր վիհերով: Գիւղից մօտ կէս ժամ հեռաւորութեամբ է Ռուզասը, յիշեալ միջավարում, իր արհեստական լճի տեղը ուրոշել, ոչ թէ մերձակայքը ջրելու համար, որ վայրենի խորթ ու փորթութեամբ մի տարածութիւն է և ոռոգելու համար միանգամայն անօգուտ կ'լինէր, այլ որպէս զի այդ տեղում ամբարւած ջուրը արհեստական առուներով հեռուն տարւէր, դէպ ի պողաբեր և մշակելի տեղեր:

Լճի տեղը վերին աստիճան յարմար է ընտրւած: Վիթխարի ձոր է, որի հիւսիսարեւմտեան անկիւնը նեղանում է մինչեւ հարիւր մետրի լայնութեամբ և ունի մի երկրորդ նեղացում ընդամէնը յիսուն մետր լայնութեամբ: Այդ երկու անցքերը վիթ-

խարի քարերով, կիկլոպեան պատերի ամբարտակով ամրացրւած են, որով գոյանում է հսկայական ջրամբարը տարւոյ ջրառատ եղանակներին շրջակայքի աւելցուկ ջրերը ամբարելու համար: Նեղ, յիսուն մետրանոց բացւածքը գտնուում է հարաւարեւմտեան մասում և սրա պատնէշը քսան մետրանոց կիկլոպեան պարսպով է կառուցւած: Այդ պատի մէջ թողնւած է մի շիւղ, որ ունի 1.50 մետր բարձրութիւն, մի մետր լայնութիւն, շինւած յատուկ խնամքով տաշւած մեծամեծ քարերով: Շիւղի անցքի ներսում յարմարեցրած էր տուեալ չափերի մի մեծ սալքար, որ ըստ պահանջի հարկի, կարելի լինէր բանալ և փակել, ջրերի ընթացքն ու ջրի քանակը կանոնաւորելու համար: Երկրորդ նեղ անցքի առաջ ևս շինւած է համապատասխան պատնէշ: Երկու պատնէշներով ամբարւած ջրերը բացւած երկու շիւղներով ի վիճակի են ամէն մի վայրկեանում 12-15 խորանարդ մետր ջուր կեանում 12-15 խորանարդ մետր ջուր դուրս հոսեցնել, որպիսի քանակ կ'հեղեղէր Վանի դաշտային մասն ամբողջովին, հետեւապէս այդքան ջրի կարիքը չկար: Ուստի շիւղները շինւած էին նաեւ նրա համար, որ ջրառատ տարիներում նախապէս աստիճանաբար բացւէին ջուր դուրս թողնելու, որպէսզի մինչև պռունգները լցրած ջրամբարից հեղեղներ չթափւէին դէպի Վանի դաշտը: Տաճկական կառա-

վարութեան տեղական պաշտօնեաներն, առանց ըմբռնելու շլիւզների անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս Լեման-Հաուպտն է արտայայտում, հողով ու քարերով փակել էին տեղ հիւսիս-արեւմտեան անկեան շլիւզը: 1891 թ. չափազանց ձիւնառատ ձմեռւայ հետեւանքով, ջրերը լցւեցին ամբողջ լիճը. ջրերը նախապէս պարպելու ճանապարհը փակւած էր, լճից դուրս թափւող ջրի առաջը արգելքներ չկային, դէպի Վան տանող առուները ծայրէ ծայր լցնելով, սոսկալի թափով ներքե գլորւեցին, միացան Յայնկոյսների գետակին, քանդեցին եղած կամուրջը, գետեզերում գտնւած տները, այգիները և պարտէզները:

Ռուզասի լիճը ծովի մակերեւոյթից 2500 մետր բարձր է, իսկ Վանայ լիճը 1625 մետր. երկու լճերի հեռւորութիւնը միմեանցից ընդամենը մօտ 30 կիլոմետր է, ուրեմն պարզ է, թէ 1000 մետրոջ փարձրութիւնից գլորւող ջուրը ինչպիսի վիթխարի ոյժ կ'ներկայացնէր:

Ռուզաս առաջինը Սարգուրի որդին էր, Ասորեստանի Սարգոն երկրորդի ժամանակակիցն ու հակառակորդը: Նրա չինած լճի ջրերը առուներով բերած հացրած են մինչև Թոփրակկալէ, ճանապարհին բաւական զիւղերի ջուր մատակարարելով թէ ջրելու և թէ ջրաղացների համար: Գլխաւոր առուն Թոփրակկալէ չհա-

սած, մի քանի ճիւղերի է բաժանւում և ստորերկրեայ անցքերով, բլրից դէպի արեւմուտք և դէպի հարաւ-արեւմուտք ուղղութեամբ, դուրս հանւում է Վանի Այգեստան կոչւած տարածութիւնը ջրելու: Ճիւղերից մէկը բաց եղանակով հոսում է դէպի Վանի ժայռի բարձունքները: Ռուզասը իւր մեծագործութիւնը ձեռնարկել էր որովհետեւ Վանի Թափրակկալի նոր քաղաքի հիմք էր դրել, որի պահպանութեան համար անհրաժեշտ էր մերձակայքի լաւագոյն մշակութիւնը արհեստական ոռոգման միջոցով: Եւ ներկայումս նրա անկորուստ պահւած արձանագրութիւնը հնագոյն քաղաքներից մէկի հիմնադրութեան ճիշտ ժամանակի և հիմնադրի իսկական հաւաստիագիրն է, իբրեւ հազուագիւտ փաստ: 1927ին Թագէոս Ավտալըէկեանը Նոր Բայազէտ քաղաքում գտաւ մի նոր արձանագրութիւն, Ռուզաս առաջինի, որ կարդացին հայ մասնագէտներ Պետական Համալսարանի պրոֆ. Քալանթարեանն ու Ղափանցեանը:

2. Այս ջրամբարից մեծութեամբ այնքան փոքր չէ Բեքլեքի արհեստական լիճը. Վանայ լճի հիւսիս արեւմտեան անկիւնում, որ առ տեղեւան ծանօթացել է Բեկլը, Լեմանի ընկերակիցը: Լեմանը այդ երկրորդ լիճը միայն անցողակի է յիշատակում, որովհետեւ նրա շինողի արձանագրութիւնը չի գտնւած և պակասում են պատմական

մանրամասնութիւններ, ուստի գիտնական-
նը չի հաղորդում տեղեկութիւններ այդ
լէ՛ր օգտագործման մասին:

3. Մենուսալի առումն ներկայումս ժողովրդական գործածական Շամիրամ սուլի անունով է յայտնի, կամ Շամիրամի առում: Այդ անունով է յիշատակւած նաև Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ (Գիրք Ա. գլ. ԺԶ.). «Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն և զառքարսակ զեօցն և զիւր տունն: . . . Շամիրամ հրաման տայ բիւրուց և երկու հազար արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեաց և յայոց իշխեցելոց և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստ գիտութեան, ածել անխափան ի փափազեալ տեղին և գործն հաւասար հրամանին տնոյր զկատարումն:

. . . Եւ հրամայէ նախ զառքարսակ զեօցն ապստամիւք եւ մեծաւեծ վիւօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալ, անբաւ յայնուքեալք եւ քարձորաքեալք, որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի. . . : Եւ թէ զփորձ առնուլ գէպ ումեք լինիցի, և ոչ իբր պարստական քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ առքարսակին իշել ոք զօրեացի, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ ի հեղուածս արուեստին՝ որ զքա-

րամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երեւեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարեզս անցուցեալ զառքարսակն, հասուցանէ ի նկատեալ տեղի փաղափն»:

Խորենացու համառօտ նկարագրութեան մէջ գտնուում են առուի շինութեան ուշագրաւ էական մասերը, որպիսին աւելի մանրամասն և նոր հասկացողութեամբ եւրոպացի գիտնականն է տալիս իւր նշկարագրութեան մանրամասնութեան մէջ, ինչպէս կ'տեսնենք ներքեւում: Առուի բուն հեղինակը Ուրարտեան Մեկուսա քաղաւորն էր, որը առաջինը արշաւանք սկսեց գէպի հիւսիս, Երասխի ափը և Արարատ լեռը: Այդ առումն սկիզբն է առնում բնական վիթխարի մի աղբիւրից, որ դուրս է ժայթքում 1750 մետր ծովի մակերևոյթից բարձր գիրքում, երբեմն հայկական Բժընկերտ գիւղից գէպի հարաւ գտնուող և հարաւից Հայոց Զորը շրջափակող լեռնաշղթայի ստորոտում:

Ճանապարհորդը տակաւին աղբիւրի աղբիւր չհասած, հեռուից լսում է դուրս ժայթքող ջրի վշտոյը և տեսնում է բարձունքում ճախրող բազմաթիւ ջրային աղմկող թռչունների թռիչքները: Աղբիւրը բղխում է 30-40 մետր լայնութիւն ունեցող տեղերից, երկրի բազմաթիւ պատուածքներից, պարունակելով առատ թլթլածքի գազեր, որ պղպշակներով ծած-

կում են ջրի երեսը, ջուրը խմելիս գաղի պարունակութիւնը բաւական զգալի է լինում:

Այդ վիթխարի աղբիւրի ջրի քանակը ամէն վայրկեանում 1500 լիտրից աւել է, որ գարնանը շատ տւելի է մեծանում: Իր բնական ընթացքին թողած այդ ջրերը, ամենակարճ ճանապարհով, ջրվէժներ կազմելով, անօգուտ եղանակով պիտի թափւէին Վանայ լիճը. Լեմանի նկարագրութիւնից ականերէ է, որ այդ աղբիւրի նմանութեամբ մենք ունինք ներկայումս Սիսիանու Շաքիի աղբիւրը, որ ծաղկէփունջի նմանութեամբ սքանչելի մի ջրվէժ կազմելով անօգուտ եղանակով թափւում է Որոտն գետը: 1931 թւի աշնանը Հայաստանի Սորհրդային իշխանութիւնը, կանխօրէն կազմած ծրագրով, այդ սքանչելի ջրառատ աղբիւրի վրայ էլէկտրական կայարան շինելու հիմք դրեց և շուտով Շաքիի աղբիւրը իր շրջանի բանւորագիւղացիներին էներգիա և լոյս է մատակարարելու:

Մենուասի առուի ջրերը բնական ընթացքին թողնւած, մինչև խոշաբի գետակի թափւելու տեղը ընդամէնը հինգ կիլոմետր տարածութիւն ունին. Մենուասը իր արհեստական առուով նրա երկարութիւնն աւելացրել է 15-16 անգամ, ասել է 75-80 կիլոմետր: Աղբիւրի ակի գլխի վերեւ ցցուած են ժայռեր, որոնցից մէկի վրայ

սեպաձեւ անձանագրւած էր ձեռնարկութեան յիշատակարանը, որ մինչև 1890 թ. իր տեղում պահւած էր, ինչպէս վստահելի աղբիւրից Լեմանն էր տեղեկացել, բայց հետեւեալ տարին արդէն այլ եւս չկար. երևի զլորւել ընկել է ակի աւազանի մէջ:

Բարեբախտաբար բազմաթիւ ուրիշ արձանագրութիւններ կան պահւած առուի ամբողջ շարունակութեան վրայ, իւրաքանչիւրը 4. 9 կամ 13 տողից բաղկացած, ընդհանրապէս համաձայն բովանդակութեամբ. միակ տարբերութիւնն այն է, որ բազմատող յիշատակարանները փորագրւած են շինարարական և բնական մեծ արգելքների տեղերում: Դրանց էական բովանդակութիւնն այս է.

«Հզօր Խալիբէի համար շինել է Մեհուասը, Իսպիւռնիսի որդին այս առուն. սրա անուն է Մենուասի առուն»:

Առուի հէնց ակաների մօտ հասարակ քարերով և հողակոյտի պատնէշով ջրի ընթացքը փոխել են և նրան ուղղել դէպի հիւսիս-արեւելք, դէպի վերին Բժնկերտ, բաւական խորացրած հունի միջոցով, որով ջրի հոսման ոյժը իւրաքանչիւր վայրկեանում երեք մետրի է հաւասար: Նախապէս ջուրը կուտակւում է մի մեծ աւազանի մէջ, բնական և ապա արհեստականօրէն մեծացրած, և երբ այդ աւազանից դուրս է գալիս, նրան պարփակող առուն ունի 4-5 մետր լայնութիւն, մէկ ու կէս

խորութեամբ: Վերին Բժնկերտից առուն բաւական ժամանակ ընթանում է ուղիղ դէպի հիւսիս, զիգզագներ կատարելով, Բոյգաղի, Հայկաբերդի և Աստուածաշէն գիւղերի մօտերքով: Ճանապարհին մի տեղ հանդիպում է Խոշաբի գետակին, որի վերայից անցնում է ծառերի կոճղերից եւ հողով ու քարով ծածկւած բարձրութեան վրայով, անկասկած հին ուրարտական հիմնաւոր կառուցւածքին փոխարինող: Անկորուստ պահւած առաջին սեպածեւը գտնւում է Ներքին Բժնկերտ գիւղի կամրջից հարիւր մետրաչափ ներքեւ, բնական ժայռի վրայ, ժամանակի և եղանակների հարւածներից բաւական զննուած: Այնուհետև սեպածեւերը յաճախ են պատահում:

Յիշեալ գիւղերից առուն ընթանում է դէպի առաջ, մի շարք հայկական (Լեմանի այնտեղ եղած ժամանակում) և քրդական գիւղերի խմելու, ոռոգման և ջրաղացների ջուր մատակարարելով: Առուի երկարութեամբ բաւական յաճախ տեղերում շինւած են աքվեդուկներ, այնքան հմտութեամբ և հաստատուն կերպով կառուցւած, որ դարեր անմլաս գիմացել են ամէն տեսակ պատահարների:

Շինարարական մեծ և հմուտ վարպետութեան գործ է Իշխանիգոմի աքվեդուկը, շինւած այն հաշւով որ առուն աքվեդուկի պատի վերեւի եզերքից քսան մետր հեռու է անցնում և այդ հեռաւորութեամբ

պատնէշ է շինւած մօտը բարձրացող լեռան հանգէպ, որպէսզի ջրի մեծութիւնը և հզօրութիւնն զնաւ հասցնի և լերան հնարաւոր փլուածքներ առաջ չբերի: Պատը շարւած է հինգ շարք քարով և երեքից չորս մետր բարձրութիւն ունի:

Այն տեղում ուր առուն դուրս է հանւում Հայոց Զորից և արեմտեան ուղղութիւնից, դարձեալ թեքում է դէպի հիւսիս, մտնում լերան պատուածքի կամ տունելի մէջ և ապա ժայռերի փորւածքից դուրս գալուց յետոյ, ճիւղաւորւում է և գլորւելով դէպի ցած, երեք աստիճան ջրաղացների ջուր է մատակարարում:

Այդ ջրաղացների փաստը Լեմանին հիմք է տւել ընդունելու, որ Հայաստանի ամէն կողմ գտնուող ջրաղացներն, իբրեւ ջրառյժի օգտագործման միջոց, գոյութիւն ունէին Ուրարտացիների ժամանակներից և հետեւապէս ջրաղացաշինութեան արհեստը այդ հին ժողովրդից մնացած ժառանգութիւն է:

Իշխանիգոմից կէս ժամ քայլելու հեռաւորութեամբ առուի մասին Լեմանը գրում է. «Առուի ճանապարհին մենք հասանք մի լեռնանցքի, շինութեան համար այնպիսի մի արտասովոր դժւար տեղ, որ դրան յաղթահարելն այդ ջրանցքը դնում է հնութիւնից մնացած ջրաշինարարական ձեռնարկների մէջ, եթէ ոչ ամէնախոշոր, ամենանշանաւորների շարքին»:

Առուի առաջ գտնուում է լեռնային մի վիթխարի վիհ, ընկած արևելեան ուղղու-
թեամբ և այդ վիհի միջով պէտք էր ջուրն
անցկացնել: Լեռան հարաւակողմին կա-
ռուցւած պատի վրայով է տարւած առուն.
ապա պատին տրւել է համարեա ուղղան-
կիւն թեքւածք ժայռի միջի վիհը մագլը-
ցելու համար: Սկզբի նայողի տպաւորու-
թիւնն այնպէս է, որ առուն տարւած է
այսպէս կոչւած — կեղծ — երկուստեք ի
մի հաւաքւած քարակոյտի աղեղի վրայով:
Սակայն երբ մօտիկուց քննում էք, երե-
ւում է, որ հարթ պատակողպէք է դա,
մի մետրոյափ լայնութեամբ դուրս ընկած
ելուստի պատով, որով ջուրը վիհի վրայով
անցկացնելը հնարաւոր է դարձել: Իսկա-
կան ջրատար պատը ընթանում է արեւ-
մուտքից հիւսիս 33 աստիճան թեքու-
թեամբ և կառուցւած է անդունդից վեց
մետր բարձր: Այստեղում ևս ջրատար մա-
սը ներկայումս ծածկւած է իրար խիտ առ
խիտ հագցրած ծառարմատներով. դարձեալ
նոր ժամանակայ կարկատանք: Ահա այդ-
պէս շինած պատի վրայով ջուրը կտրում
անցնում է այդ ահռելի վիհը դէպի հիւ-
սիսային կողմը, իսկ յետոյ ծռւում է դէպի
արեւմուտք: Այդտեղում առուի հիմքը քա-
րերով սալոյատակած է, 30-40 մետր խո-
րութիւն ունի, իսկ լայնութիւնն է 90-110
մետր: Այդքան մեծ փոսի երկու կողմից
պատեր են շարւած, որով ջուրը չի կարող

պատուածքներ առաջ բերել, ոչ հիմքը
փորփրելով և ոչ կողերի շերտերը ողողելով:

Այդ վիհով գործը չի վերջանում, ճա-
նապարհին ընդառաջ են գալիս դարձեալ
դժւար յաղթահարելի խոչնդոտներ, որոնց
մէջ ամենանշանաւորը, հնագիտական եւ
տեխնիկական տեսակէտով, Կասեպանք ա-
նուն կրող տեղն է, Արտամետի հսկայա-
կան ձորը: Արտամետի ձորում արդէն նը-
կան դարագրածի պէս, կիկլոպեան պատեր են
կառուցւած վիթխարի ժայռերից, ձորի
ահռելի բացւածքի համար պատնէշներ
յարմարացնելու և ջրի ճանապարհը հար-
թելու: Վիթխարի ձորի յաղթահարումից
յետոյ, առուն համեմատաբար դիւրին և
թեք մակերեւոյթով ընթանում է դէպի
Վանի բերդաքաղաքը, նրա մերձակայքին
կենդանութիւն տալու համար:

Ուղիղ այն տեղում ուր ջուրը դուրս
է գալիս Արտամետի հսկայական ձորից և
առաջը բացւում է Վանայ լճի սքանչելի
տեսարանը, Մենուասը, թեք մակերեւոյթի
վրայ, տնկել է տւել մի խաղողի այգի իւր
կնոջ անունով և նրա վայելչանքի համար:
Անկորուստ պահւած արձանագրութիւնն է
մեզ այդ ուշագրաւ տեղեկութիւնը հաղոր-
դում: Արձանագրութեան թարգմանու-
թիւնն է.

«Մենուասն է այս խաղողի տնկարանը
ձգել իւր Տարիրիաս կնոջ համար եւ
տեղի անունն էլ Տարիրիաս կոչել»:

Վերին Բժնկերտ գիւղից սկսած, 80 կիլոմետր տարածութեամբ բոլոր գիւղերը և Վան քաղաքը Ն. Ք. Քր. ութերորդ դարից սկսած վայելում են Մենուասի մեծագործութեան պտուղները:

4. Լեմանը Վանում ուշագրութեան է առել նաև Այգեստանում գտնուող բազմաթիւ քարհիւքները կամ քանքանները, որոնց թիւը նրա ստացած տեղեկութիւններով 21 էր հասնում: Այդ քարիւղների մէջ կան նորերը և այդպէս էլ կոչւում են և հնէրը. վերջիններս աւելի խոր են ընկած և աւելի հեռուոր տեղերի հասցրած: Գերմանացի գիտնականը մասամբ ենթադրաբար է ընդունում, որ քարհիւքներով ջուր ստանալու սխտեմը դարձեալ ուրարտաւան է և նրանց ժամանակներից մնացած: Երբ մենք կը ծանօթանանք Պարսկաստանի մի ծայրից մինչև միւսը սփռւած քարհիւքներին, սկսած Դարհիի և Քսերքսեսի ժամանակներից, կ'համոզուենք որ կարիք չկար ենթադրութիւն անելու: Քարհիւքներ անշուշտ գոյութիւն են ունեցել ուրարտախաղիական քաղաքակրթութեան օրով և Վանը այդ քարիւքն էլ վայելում է նրանցից իբրև ժառանգութիւն ձեռք բերած: Վանից հիւսիս է գտնուում Թիմարի գաւառը, որտեղ հողերի մեծագոյն մասը քարհիւքների ջրերով են ոռոգուում:

Այդպէս մենք գտնում ենք, եզրափակում է գիտնական գերմանացին իր

հետախուզութիւնները, որ հնութիւնն ու ներկան սերտօրէն կցորդւած են միմեանց հետ. ոչ այնպէս ինչպէս Միջագետքում և Բաբելոնիայում, որտեղ քաղաքների հիմնարկութեան վայրերն ներկայումս հիմնադրակ կործանւած են, և ծածկւած աւազի ու փոշու հաստ շերտերով. որտեղ ջրանցքների հետքերը միայն աւազի վրայ ձգւած գծերն են մատնանշում, մինչդեռ խաղիական ստեղծագործութիւնները, իրենց անընդհատ կենսունակ օգտակարութեամբ, ուսումնասիրողի համար իւրայատուկ հմայք ունին: Ռուզասի լիճը, Մենուասի առուն և միւսները մինչև այսօր իրենց գտնւած վայրերին կենդանութիւն տուող երակներն են կազմում:

5. Արշակունի թագաւորների տոհմային գերեզմանատունը և թագաւորական գանձերի պահպանութեան ապահով տեղը Աճի — Կամախ բերդն էր: Այդ բերդի մասին Լեմանը գրում է (Հտր. Ա. էջ 496 — 500). Քաղաքը գտնուում է Քեօմուրչայի ձրատի հետ խառնարանի մօտ, վերջին ձախ ափին: Այդտեղէն է անցնում նաև Տանաձոր գետակը, ժայռերի թիկունքներով: Այդ տեղը ներկայացնում է մի նեղ սարահարթ, մօտաւորապէս 1 ու մի քառորդ կիլոմետր երկարութեամբ, միանգամայն չոր անապատի կերպարանքով. հին աւերակների անցած փառքի մնացորդներով: Հետաքրքիր հարց էր, թէ ի՞նչ

պէս են այդտեղ ջուր բերել բաւական խոշոր ազգաբնակութեան կարիքների համար: Տակաւին պահւած են աւաղաքարի մէջ հնուց փորւած սանդուխների աստիճաններ, որ իջնում էին մինչև ներքևում հասող Տանաձորի ջուրը: Բայց այդ եղանակով ջուր տանել և ազգաբնակութեանը բաւարարել անկարելի էր: Տեղական բնակիչների ցուցմունքով Լեմանը հետախուզում և տեսնում է որ Կամախի հետևում գտնւած բարձունքներից փայտեայ խողովակներով 80—100 մետր բարձրութիւնից ջրաբեր առու կար շինւած: Որոշ տեղերում կարելի էր տեսնել վիմափոր առուներ ջրի համար: Բացի այդ կային նաեւ վիմափոր սենեակներ այդ առուների ծայրերին, որ ծառայել են իբրեւ հսկայական ջրամբարներ և վիմափոր անցքեր նրանց մէջ ջուր թափելու: Լեման ինքը տեսնում և համոզւում է, որ որոշ տեղերում դեռ պահւած կային փայտեայ խողովակներ, հաստատելով տեղացիների պատմածները:

Բացի այդ՝ բերդալերան արեւմտեան կողուցւածքներում կար ջրաղլխի հսկայական մեծութեամբ մի բացւած, և մի շարք կողմնակի խողովակներ, բոլորն էլ վիմափոր, երկարժամանակեայ ջրի հոսանքից լոսւածքներով:

Դէպի Տանաձոր տանող աստիճանների ճանապարհով եւ այդքան զարմանալի եւ դժուարագործ ստորերկրեայ վիմափոր ջր-

րանցքով կենդանացած Անի-Կամախը ներկայացնում էր նախահայկական ջրամատակարարման արուեստի մի գեղեցիկ մնացորդ, որ դոյութիւն է ունեցել նաեւ հայկական պատմութեան ընթացքում:

Ուրարտացիներից պահւած կան ջրատարութեան և ջրագործագրութեան ուրիշ հետաքրքիր օրինակներ ևս. օրինակ Բոստան-դաշեա անունը կրող Վանի շրջանի ուրարտեան այն բուրգը, որտեղ պարտէզ էր տնկւած վիմափոր, կամ բոլոր բերդերի դէպի ջուր տանող գետնանցքների վրայ, լայն աստիճանների տերասների վրայ. բայց մենք բաւականանք յիշատակելով այն առուները, որ ուրարտական թագաւորները շինել են Արարատեան դաշտում:

6. Ուրարտեան համեմատաբար կարճատե տիրապետութիւնը ներկայ Հայաստանի տերիտորիայի, սկսած Երասխ գետի ձախ ափից դէպի Սեանայ լիճը, նոյնպէս ջրաչինարարութեան հետքեր է թողել: Ինսնական թուականներին երկու սեպածե արձանագրութիւն գտնւեցին Արարատեան դաշտում, մէկը Երասխի ձախ ափին, բոլորովին պատահական կերպով, միւսը Զուարթնոցի աւերակներում, պեղումների շնորհիւ: Առաջինի գտնողը մի գիւղացի էր, որ դաշտում յանկարծակի բռնւած յորդ անձրեւից պաշտպանւելու համար ապաստանարան է որոնում կուտակւած քարերի խողովում, Գեալագարի գիւ-

դի առուագլխին, մօտաւորապէս Կարա-
կայա հին աւերակ քաղաքի դէմ յանդի-
ման, որտեղից սկսում են Սարգարապա-
տի, Շահրիարի և այլն գիւղերի առուները:

Գիւղացին նկատում է, որ իրեն ա-
պաստանարան տւող ժայռի վրայ ինչ որ
գրութիւն կայ, որ սեպածե արձանագրու-
թիւն էր: Ռուս Նիկոլսկի և գերմանացի
Լեմանը ստանալով մեր ուղարկած արձա-
նագրութեան էստամպաժը, մեր նկարա-
գրութեամբ, թարգմանեցին և երեւաց, որ
Արմաւիրին տիրող Արգիշտին է գրել տւել
այդ արձանագրութիւնը, որի մէջ յիշա-
տակում է, որ ինքը Արաքսից առու է
(խալդիական պիլի բառով արտայայտւած)
հանել երկիրը ջրելու համար: Զուարթնոցի
պեղմամբ գտնւած արձանագրութեան մէջ,
չատ աւելի ընդարձակ և ուրիշ տեղեկու-
թիւններով հարուստ, Ռուզաս երկրորդը
յիշատակում է, որ ինքը տիրել է Կուար-
լուի երկրին, քաղաք է հիմնել և Իլդա-
րուն գետից առու է հանել, հողերի ոռոգ-
ման համար: Մինչդեռ այս երկու արձա-
նագրութիւնները հաստատուն տեղեկու-
թիւններ են մեզ հաղորդում. Արարատեան
դաշտի ոռոգման համար երրորդ առուի
հանումը բաւական հաւանական մի են-
թադրութիւն է, որի մասին գրում է Լե-
մանը: Ենթադրութեան աղբւրն այն է,
որ Սեանի լճի ափերին գտնւած սեպա-
գրերից երկուսի շնորհիւ յայտնի է դար-

ձել, որ այդ լճի ջրերը, ինչպէս նաև Վա-
նայ լճինը, ենթակայ են մօտ երեսուն տա-
րիների պարբերական բարձրացումների և
նուազումների: Սեանայ լճից մի գետակ է
դուրս գալիս, որ խառնելով Միսիսանէի
լեռներից բղխող գետակի հետ Զանգու-
գետն է կազմում: Լճից դուրս եկող ջրի
քանակն անհրաժեշտ էր Արարատեան դաշ-
տի ոռոգման համար. մինչդեռ համարեա
թէ ցամաքելու աստիճանի է հասնում լճի
ջրերի նուազման տարիներում: Լեմանը են-
թադրում է, որ ջրամատակարարման այն-
քան առաջնակարգ կարեւորութիւն տւող
ուրարտական թագաւորները բնականաբար
պիտի միտք յղանային օգտագործել Սեա-
նի ջրերը ոռոգման համար և նրանցից մէկն
է լճից դուրս եկող գետակի ելման անցքը
փորել, յատկապէս Ռուզաս երկրորդը, որ
իր արձ. հաստատւած առուի համար միջոց
կ'մտածէր Սեանի պէս մի խոշոր ջրամբա-
րից օգտւելու (Տե՛ս նրա գրքի, հտր. Ա.,
էջ 164):

Այսպէս պատահաբար յայտնաբերւած
արձանագրութիւնները ապացուցանում են,
որ Վանի շրջակայքը այնքան առատու-
թեամբ ջուր մատակարարող թագաւորնե-
րը, Արարատեան դաշտի պտղաբերութիւնը
և սպասելիք հողամշակութիւնն անուշա-
դիր չէին թողել: Պիտի հաւատալ որ նոր
հնարաւոր գիւտերն ապագայում աւելի
լրիւ տեղեկութիւններ կ'բերեն: Աւելորդ

չենք համարում այստեղ կրկնել ուրիշ առթիւ արտայայտած ենթադրութիւնը, որ Երեւանի առուները պարսիկ սարգաւաներին վերագրւած, Աշտարակի Ականատեսի առուն, որ 1292 թ. նորոգել է օմն Յակոբ վարդապետ, հաւանական Ուրարտացիների նախնական ձեռնարկներն են:

7. Հնադոյն տեղեկութիւններին է Մ. Խորենացու հաղորդածը Հայոց Տիրան թագաւորի Գայլատուոյ — ծովէն — հանած առուի նուիրման մասին: Այսպէս է պատմւած. Արտաշէս թագաւորի Արտաւազդ որդին մեռնում է անժառանգ և Տիրան թագաւորը Անձեւացեաց ազգից Նրախնաւու անունով պատանոն է տալիս «ղամենայն տունն Արտաւազդայ», սրան է տալիս Տաւեօն աւանը, հետն էլ ազարակներ ևւ մեծ մի այգի, որի միջով անցնում էր — գետ առուն —, որ հանուած էր Գայլատուոյ լճից. «եւ զայգին մեծ, յոր մտանէր առուն գետ, հանեալ ի ծովէն Գայլատուայ» (Խորենացի, Պատմ. Գիրք Երկրորդ, Գլ. 62):

Ստ. Կամսարական զիւղատնտեսը, ինքը Սուրմալուի գաւառից և լաւատեղեակ այդ շրջանին, բերանացի զրոյցում ինձ յայտնեց, որ այդ լճից արհեստական կաւէ խոշոր փողերով ջուր է բերած մինչեւ Նրասիւի աջ ափին գտնւած Կարակալայի աւերակները: Իմ հարցին, թէ արդեօք Գալատուոյ լիճը — Բալղ-գեօլը արհեստա-

կան մի լիճ է իրենից ներկայացնում: Նաասաց. առ տեղեւան այդպիսի հարց իրեն չի տուել, բայց լաւ մտաբերելով լճի երկրաբանական զիրքը, երեք կողմից բարձր լեռներով ու բլուրներով շրջափակւած, իր կերպարանքով Սեանայ լճին նման ամենացածր, դէպի արեւմուտք նայող մասում, մի դաշտավայր է ներկայացնում, որից յետոյ խոր բացւածք կայ: Կարելի է կարծել և հնարաւոր է, որ դաշտի մասը սկզբնաբար արհեստական կառուցւածք ունենար, զարերի կուտակումով, աւազն աւելի երկարացած և ընդլայնած լինի: Նա հնարաւոր է համարում ընդունել, որ արհեստական ամբարտակ է կառուցւել:

Է. Հայկական ջրաբաժնական ձեռնարկները միջին դարերից ի վեր.

Ուրարտա-խալդիացիներն իրենց քաղաքակրթական գերը վերջացրին Ն. ք. Բր. վեցերորդ դարից, իրենց տեղը զիջելով Թրակիայից Փոլսկիայի վրայով ներս խուժող Արմենո-Հայերին, որոնք անշուշտ իրենց մէջ ձուլեցին տեղական հին ժողովուրդներից շատերին, սկզբում Հետիտներին և ապա Ուրարտացիներին: Այդ ձուլման պրոցեսի և նոր ժողովրդի առաջ գալու և նախորդների երկրներին տիրանալու հանգամանքները դեռ ևս անյայտութեան թանձր քողով են ծածկւած: Բազ-

մաթիւ են եւրոպացի մասնագէտների ենթադրութիւնները, բայց հարցը կարող են լուծել միայն իրական փաստեր, որ ծածկւած են երկրի խորը կուտակումների տակ: Հետիտների և խալդերի այդպիսի աղբիւրներով այժմ քաջածանօթ դարձած պատմութիւնը այդ է ապացուցանում: Մինչև Գրիստոսի վեցերորդ դարը, մի չափազանց երկար անջրպետ, ոչ գրաւոր յիշատակարաններ են յաջորդական ջրաբաշխական աշխատանքների մասին մեզ տեղեկութիւններ հաղորդում և ոչ էլ երկրի մէջ գոյութիւն ունին ձեռնարկներ, որ մեզ ստիպէին անյայտ մնացած իսկական հեղինակներին որոնելու, ինչպէս Քելիզ գետի և Շամիրամ սուրբ օրինակներն են ցոյց տալիս և ոչ էլ այդ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւններ կան կատարւած:

Ասել թէ այդ 1200 տարիների շրջանում մեր երկրում ջրաբաշխական գործեր չեն կատարւել, անկարելի է. մեր երկրում առանց արհեստական ոռոգման դժւար է քաղաքակրթական կեանք երեւակայել, միայն այս պիտի նկատել, որ հաւանական եղած գործերը փոքր և աննշան ձեռնարկներ էին, կամ հների կարկատանքներ: Ուղիղ այդպէս փոքր ձեռնարկներ են մեզ ներկայանում հայ զանազան դասակարգի մարդկանց ջրաբաշխական կատարած գործերը, որոնց յիշատակութիւնը պահւած են կամ հայ պատմագիրների մօտ, սկսած

վեցերորդ դարից, կամ եկեղեցիների ու վանքերի պատերի վրայ փորագրւած: Բաւական յաճախ են տեղեկութիւններ նաև ձեռագիրների յիշատակարաններում, բայց բոլորը ի մի հաւաքել մանրագնին կանոնաւորութեան առարկայ է. մենք բաւականում ենք գլխաւորապէս արձանագրական նիւթերով:

Այդպիսի արձանագրական յիշատակարաններ բաւական շատ են, որոնց օրինակները, թէև թերի արտագրութիւններով և ոչ լրիւ, ի մի հաւաքւած տպագրւած են Կ. Կոստանեանի Վիսական Տարեգիր ժողովածուի մէջ, տպագրւած Պետերբուրգում 1913 թ.: Յարմարութեան համար արձանագրութեան տուեալները բաժանում ենք այսպէս. 1.— Նոր առուներ կամ աղբիւրներ հանելու փաստեր: 2.— Արգէն գոյութիւն ունեցող առուների նորոգութիւններ: 3.— Զրային վէճերի կարգաւորումն: 4.— Բարեգործ անձանց նուիրատուութիւններ զանազան վանքերի և եկեղեցիների:

1. Նոր առուներ հանելու փաստեր.

ա. Ներսէս Շինող մականուանեալ կաթողիկոսը Վաղարշապատում, Հռիփսիմէի վանքից մօտ երկու և կէս կիլոմետր հարաւ—արեւելեան մասում արգէն գոյութիւն ունեցող չորս վանքերից զատ շի-

նում է հինգերորդ նորը, Զուարթնոց անունով: Հոյակապ և չքեղ եկեղեցուն կից շինել է տալիս կաթուղիկոսարան և շրջապատի դաշտի վրայ ընդարձակ այգիներ տնկում: Այդ այգիների ոռոգման համար տասներորդ դարու Յովհաննէս պատմագիր կաթուղիկոսի վկայութեամբ, Քասախ գետից նոր առու է հանում և բերում հասցնում իր նոր տնկարանը:

Զուարթնոցի պեղումները աներկբայ ցոյց տուին, որ այդ առուն իսկապէս գոյութիւն է ունեցել, որովհետեւ բացւեցին ջրի կանոնաւոր հետքեր, և պեղումներ կատարող Խաչիկ վարդապետը հին առուի հետքերով նոր առու փորեց և բաւական ընդարձակ մաս վերստին այգիներով եւ ծառատունկերով ծածկեց:

Պատմագրի հաղորդածը կարօտ է որոշ ճշտման: Վաղարշապատը դարեր առաջ արդէն ոռոգւում էր Քասախ գետի, հաւանական նաեւ Զագու գետերի ջրերով: Տրդատ Թագաւորի ժամանակ Հռովմէց Հայաստան փախած կոյսերը չորրորդ դարում յիշեալ Հռիփսիմէի և նրանից ոչ հեռու դէպի արեւմուտք ընկած Շողակաթի վանքերի շրջակայքում գտնւած հնձաններում էին ապաստան գտել, որտեղ նրանք նահատակւեցին և որտեղ յետոյ վանքերը շինւեցին: Հետեւապէս արդէն չորրորդ դարում Վաղարշապատի ներկայ այգիների տեղում դարձեալ խաղողի այգիներ էին

տնկւած եւ Քասախ գետի ջրով ջրւած: Ներսէս Շինողը գլխաւոր առուի մի ճիւղն է տարել իր նորակառոյց եկեղեցու մօտ:

Ք. Նոր Բայազէտ գաւառի, ներկայումս Մարտունու շրջանի ներքին Ալուշալու անուամբ գիւղի արեւելահիւսիսային կողմում մի գեղեցիկ հովտի մէջ շինւած է Հայաստանի չափազանց բազմաթիւ վանքերից մէկը «Վանեկանու» անունով յայտնի, որի մանրամասն նկարագրութիւնը յիշատակարաններով տալիս են Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեան իր «Գեղարքունիք» գրքի մէջ և աւելի լրիւ Եր. Լաւայեան իր հրատարակած Ազգ. Հանգէսի 1913 թ. XIV. էջ 51-54, առաջ բերելով վանքի շինութեան կարեւոր յիշատակաբանը: Սրա մէջ հաղորդւում է թէ՛ շինութեան և թէ՛ մեկ հետաքրքրող ջրամատակարարման մասին: Եկեղեցին շինել տււողն էր «Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետ տէրանց տէր, որդի Աշոտոյ Հայոց Թագաւորի ի ժամանակս Հայոց Թագաւորին մեծին Սմբատայ հարգատեղը իմոյ ... վերակացու և տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին ...»:

Շապուհ Սպարապետը իր շինել տուած եկեղեցուն գիւղերով և կալուածքներով նուէրներ տալով հարստացնում է.

«Եւ ետու գ. գեղոյս սահման Կոթայ քարն, Շաւառնահողն, Գետամէջն,

յիշեցնում է Ուրարտացիների գործը: Նրա կատարած գործի մանրամասնութիւնը յիշատակում են իր յաջորդներից Յովհաննէս եպիսկոպոսը, ժամանակի բերմամբ փնտրած առուի նորոգողը և ապա աւելի մանրամասն Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելեան պատմագիրը:

Յակոբը Դվինեցի էր, Յովհաննէս պատմագիր կաթողիկոսի եղբորորդին և նրա ձեռնասուէնը: Երիտասարդ հասակում եպիսկոպոս ձեռնադրւելով, կարգւում է Տաթևի վանքի վանահայր և Սիւնեաց թեմի առաջնորդ, քառասուն տարիների ձիգ ժամանակաշրջանում 918-958: Նա սիրում է շինարարութիւն. ամենից նշանաւորը Վարարական առուի շինութիւնն է: Օրբելեան պատմագիրը այդ մասին այսպէս է պատմում.

«Սա գանձագին առնէ զջուրն Զագէձորոյ, որ Վարարակն կոչի. ի տեառն Փիլիպպէ՛ որդւոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխանի ընդ ԲԺԹ դրամի (12,000 դրամի) և մի լուսաւոր ջաւահիրի . . . և բերեալ ի Յաֆուսն որ հանդէպ վանիցն, յայնկոյս գետոյն, և արար զամենայն վայրն առապարհ և փալից վարդուս եւ ճկալից: Տնկեաց բազում այգիս եւ որթս սորեկս. էարկ տունկս ի զանազան պտղաբերաց. ձիթենիս և թզենիս և նոնենիս. և յամենայն մրգաբերաց արար զրախտս զարմանալիս: Եւ զարդարեալ զբոլոր վայրն ընդարձակագոյն»

Թանձրախիտ ծառովք և քաջուղէշ որթովք ի վայելումն եղբայրութեանն եւ ի պէտս ամենայն կարօտելոց եւ աղքատաց»:

Տաթևի վանքի արխիւում, գուցէ նաև քարերի վրայ արձանագրւած, կային առուի շինութեան յիշատակարանը, միանգամայն համապատասխան պատմագրի տեղեկութեանը, որովհետև նա այդ վաւերացրին էլ է մուծել պատմութեան մէջ:

«Եւ Յակոբ շնորհիւն աստուծոյ եպիսկոպոս Սիւնեաց, գնեցի զ Վարարակ ջուրն յաստուածապահ տեառն Փիլիպպէ՛, Սիւնեաց տեառնէ, ընդ ԲԺԹ դրամի և մի պատուական գոհարի. և բազում ծախիւք և մեծամեծ աշխատութեամբ վերին աւգնականութեամբն ածի զջուրն ի լեռնէն Զագէձորոյ և բերի ի Վարդուս. և տնկեցի որթս սորեկս և այգիս վայելուչս և դրախտս բազմածաղիկս և պտղալիցս, ի վայելումն սուրբ հայրապետաց որ ի սուրբ աթոռս հաստատին և սուրբ ժողովոյս և ամենայն հաւատացելոց Գրիստոսի. . . »

Եւ չկայ յայս ջրոյս հաշիւ ոչ Նորեցեաց, ոչ Ոտտանանեցեաց, ոչ Շնհերացեաց կամ Հայեցեաց, ոչ այլ մարդոյ, ոչ յարտ կտրել և ոչ ի մարգ և ոչ պարտիկի ջուր տալ. զատ ի մատակէդ ըմպելոյ մարդոյ և անասնոյ:

Եւ թէ ոք յանդգնի եւ զայս ջուրս կտրէ, այնպիսին նզովեալ լիցի յԱս-

տուծոյ եւ ի սուրբ նշանէս եւ ՅԺԼ (318) հայրապետացն որ ի նիկիայն գումարեցան եւ ի մէնջ, եւ բաժին նորա ընդ ուրացողս եւ կախարդս լիցի յաւուր անեղ ատենին Քրիստոսի, եւ ընդ սատանայի եւ հրեշտակաց նորա ճարակ լիցի անշէջ հրոյն տանջանաց, ուր հուր նոցա ոչ չիջանի եւ որդն նոցա ոչ վախճանի:

ՅՁԱ թուականիս (= 932 թ.) գրեցաւ վճիռս այս իմով ձեռամբս եւ կնքեցաւ մեր դովրական մատանեաւս ի կամս աստուծոյ»:

Վանական արխիւի մէջ պահւած էր նաեւ առուն վաճառող Փիլիպպէ իշխանի պարտաւորագիրը, այսպիսի բովանդակութեամբ.

«Կամաւն աստուծոյ եւ Փիլիպպէ որդի տեառն Վասակայ Սիւնեաց տեառն, իմոյ կամաւորութեամբն վաճառեցի զՎաւառականաց ջուրն սուրբ Գրիգորին, որ իմ պապուն տէր Փիլիպպէին շինեալ էր, ի սուրբ եպիսկոպոսարանն Տաթեւոյ: Եւ գնեաց Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս ընդ ԲԺՌ դրամի եւ մին մեծագին գոհարի, եւ վճարեաց զամենայն գինն ողջամբ: Եւ ես առեալ իմ զգանձս եւ զմին գոհարն ի Յակոբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ եւ ապիկար եմ ես եւ իմ զաւակունքս եւ ազգայինք յայդ ջրոյդ յայսմհետէ մինչև յաւիտեանս ժամա-

նակաց: Եւ չկայ նորեցեաց կամ խտանանեցեաց, կամ Շնհերայ եւ Հայեցեաց յայդ ջրոյդ հաշիւ. ոչ շատ եւ ոչ սակաւ. ոչ յարտ հասանել եւ ոչ ի մարդ զատել. որ մարդ եւ անասուն ջուր ըմպեն ի մատակէդ:

Եւ թէ ես կամ իմ զաւակք յայս պայմանէս ստեմք եւ կամ յայդ ջրէդ կտրիլ խորհիմք յարտ կամ ի մարդ կամ յայլ ինչ, յաստուծոյ եւ ի սուրբ նշանէդ նպովեալ եղիցիմք եւ զվերոգրեալ անէծսդ տեառն Յակոբայ անմահ կենօք ժառանգեսցուք: Աստուած շնորհաւոր արասցէ սուրբ ուխտիդ եւ սուրբ աստուածազգեաց հայրապետացդ»:

Վարարական ջուրը գտնուում է Գորիս քաղաքի հովտի ամենաբարձր տեղում, որտեղից բղխում են Գորիսի գետի ափունքները, մօտ 10–12 կիլոմետր տարածութեամբ: Բարձր դէպի հիւսիս ջրին աւելի մօտ է Վերինչէն գիւղը, Ուշթափայ կոչւող լեռնազաշտի արևելահիւսիսային բարձունքներում: Ուշթափան ձգւում է հիւսիս–արևմտեան ուղղութեամբ, Որոտն գետի հոսանքին զուգահեռ, աստիճանաբար ցածրանալով, իսկ Որոտն գետի եւ Գորիսի հովտի ուղղութեամբ անդնդախոր կտրւածքներ ունի, երբեմն ցից ժայռերով պարսպանման կտրտւած: Բազմաթիւ հայկական խոշոր գիւղեր, հովիտներում եւ անդունդների մէջ շինւած, Ուշթա-

փայլի արօտներով և վարելահողերով են իրենց ապրուստը հայթայթում: Ուշթափան բնակութեան համար հիանալի յարմարութիւններ ունի, սակայն դարերի անապահով վիճակը, բայց նաև ինքնահոս աղբիւրների առատութիւնը և կլիմայի մեղմութիւնը թելադրել են մարդկանց գիւղեր չինել ամենաանտանելի, դժարամերձ և ամեն հանգստութիւնից զուրկ մասերում, գլխաւորապէս թշնամու յարձակումներից և ձմեռայ բքաբեր քամիներից ազատ լինելու յոյսով: Ուշթափան բազմաթիւ աղբիւրներ ունի, մանաւանդ նրա աւելի բարձրը, լերան ստորոտներին մերձաւոր մասերում, իսկ Պատմագրի յիշած գիւղերի մերձաւորութեամբ, ջրերը պակաս են և ամառայ շոգերին մարդ ու անասուն բաւականաչափ նեղում են խմելու ջրի պակասութիւնից:

Յակոբ եպիսկոպոսը իր առուն չինել է Ուշթափայի ամբողջ երկարութեամբ, հիւսիսից հարաւ-արեւմուտք, մօտաւորապէս 30 կիլոմետր տարածութիւնից: Դաշտի բնական թեքութիւնը և հարթութիւնը առուի փորման գործը բնականաբար կը դիւրացնէին, բայց որովհետև դաշտի մէջ յաճախ են հեղեղատներ և բլրանման բարձրութիւններ, գետինը տեղ տեղ ամուր քարերով է ծածկւած. առանց բարդ աշխատանքների անկարելի էր գործը գլուխ հանել: Մանրամասն հետախուզութիւնը

կ'պարզի թէ հեղեղատների և այլ դժարութիւնների առաջը շինարարն ինչպէս է հարթել: Կարեւոր է այդ հետախուզութիւնը Ուրարտեան արուեստի հետ համեմատելու համար:

Առուն գործում էր մինչև 14րդ դարը, երբ Օրբելեանն իր նկարագրութիւնն է տալիս. մանաւանդ որ Օրբելեանի նախորդ վանահայրը, Յովհաննէս եպոս.ը, հիմնական նորոգութիւններ էր կատարել: Նորոգողն արձանագրութեամբ յաւերժացրել է իր աշխատանքը, չմոռանալով նախորդին: Ուշթափայի վրայ, Վերինչէնի դէմ յանդիման տեղում, մի ժայռ կայ ցցւած, որի տակով առուն էր անցնում: Այդ ժայռի 2,26 × 0,83 մետր բնականից հարթ երեսին նորոգողը գրել է տեղ իր արձանագրութիւնը.

«Յամի յորում էր թվ. 2194 (= 1294) ես տէր Յոհաննէս կամաւն աստուծոյ եւ աղու թիւք հոգեւոր հաւր մերոյ տէր Հայրապետա տարա զջուրս Վարարաւ կան ի Վարդուեց գոր աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տէր Յակոբ գնեալ էր եւ տարեալ բազում աշխատութեամբ եւ արդեամբք. զխափանեալն ի բազում ժամանակաց կրկին նորոգեցաք, յիշատակ մեզ եւ նախնեաց մերոց որք հանդիպիք սուրբ երրորդութեամբ յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Այդ երկու շինարար անձերի գործը այլ ևս գոյութիւն չունի. պատմական յի-

չատակարանների շնորհիւ միայն գիտենք այդ աչքի ընկնող գործի մասին:

Վարդուտը ցաքուտ դարձած վայրը գտնուում է Տաթևի վանքի դէմ յանդիման՝ դէպի արևելք, Որոտն գետի ձախ ափին, նշանաւոր Սասանայ կառոյից սկսող զառիվայրերում: Ուշթափայի պռոնդին գլտնող պարսպանման ժայռի ստորոտում անցկացրած առուի փորւածքն է մնում, մի հին մատուռի աւերակ և փլւած պատերի շարքեր, որով բաւական թեք զառիվայրերը կտրատուել և յիշած այգիների ու տնկարանների տեղիք են դարձրել:

Հայաստանի անցեալ գիւղատնտեսական մշակութեան համար ուշագրութեան արժանի տուեալներ են խաղողի որթի, պտղատու ծառերի և ծաղիկների յիշատակութիւնը. մանաւանդ այն, որ մեր երկրի մէջ Տաթևի ձորում մշակուել են ձիթենիներ, որ այժմ գոյութիւն չունին:

դ. Արագած լեռան ստորոտում գլտնում է հնագոյն դարերից իր անունն անփոփոխ պահած Թալին գիւղը, որի մէջ կան եօթներորդ դարուց պահւած երկու կիսաւերակ եկեղեցի, մէկը փոքր մատուռ, միւսը մեծ կաթուղիկէ, եօթներորդ դարու հայկական լաւագոյն ճարտարապետութեան յուշարձան և ուշագրաւ գերեզմանային կոթողներ: Տաճարի մայր սիւններից մէկի վրայ 783 թւականից փորագրւած է այսպիսի մի յիշատակարան.

«ՄԼԻ Թուականութեան հայոց ես Ուխտաւոր վանականս եւ Տուսի եղբայր իմ բերաք աղբեւրանիս ի Քարկապ նուր/ա/տէն ի Թալին. թէ յիշխանաց ոք խլե իմ մեղացս պար(տ)ական եղիցի»:

Յիշատակարանը սկիզբը արտագրել էր եւրոպացի ճանապարհորդ և տպուել էր օխալներով Այրարատում: Յետոյ առ տեղեալն մենք կրկին քննեցինք և Սոկրատի պատմութեան յառաջաբանում 1892ին հրատարակեցինք, բայց դարձեալ մութ էր մընում, թէ արդեօք նութաւեկն պիտի կարգաւ, թէ ոչ: Յամենայն դէպս հայ ջրաշինարարութեան արձանագրութեանց մէջ սկզբնական բնագրով հնագոյն արձանագրութիւնն է, 783 թ., որից աւելի հինը մեզ ծանօթ չէ: Թալինը իր շրջակայքով մեր երկրի կարևոր տեղերիցն էր, թէեւ ներկայումս բաւական խեղճ վիճակ ունի: Հայկական ճարտարապետութեան գեղեցիկ մնացորդներ, ոչ միայն Թալինում, այլ և նրա մօտակայ տեղերում, Մաստարայում, Ներքին Թալինում, Իրինդում, Թալիշում կամ Արուճում, Աշնակում և այլն, խօսուեն վկաններ են, որ վեցերորդ դարից մինչեւ իններորդ դարը, այդ շրջանում բազմաթիւ և լաւ կենցաղով ապրող ժողովուրդ կար, որ կարող էր գոյութիւն ունենալ միայն երկրի արդիւնաւէտ և յաջող մշակութեամբ և որ առաջնակարգ տեղ էր տըրւած ոռոգման գործին: Այդ ենթադրու-

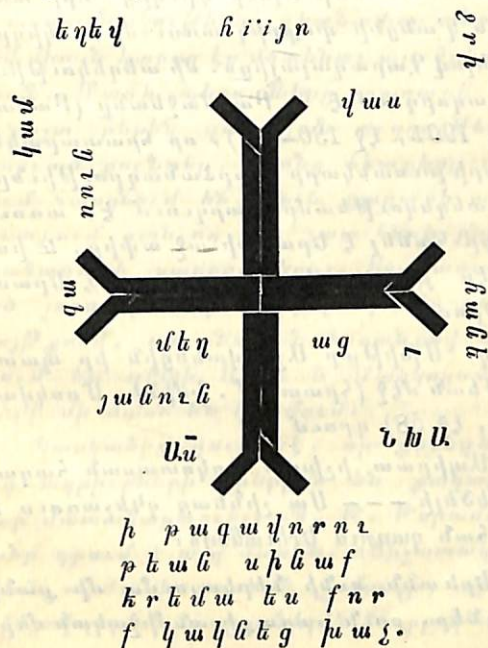
թիւնը հաստատուում է Կոչի ջրային վէճի խնդիրը, որի հետ կ'ծանոթանանք:

Ուխտատուը վանականը ո՞րտեղից է ջրեր բերել Թալինի համար, այժմ այդ տեղը յայտնի չէ. ո՞րտեղ էր գտնուում Քաւկապինու բաժնը, ընդունելով որ այդ ընթերցուածն է ուղիղը: Տեղական ժողովուրդը, ոչ հին բնակիչներ, այլ նոր գաղթականներ, անտեղեակ են հին բնակիչների մէջ պահող սովորական աւանդութիւններին և նրանց ցուցմունքը առանձին կարեւորութիւն ունենալ չի կարող. իսկ նրանք ցոյց են տալիս եկեղեցուց մի կլիմատրաչափ դէպի սարը բարձրացող լեռնահովիտ, որի առաջը հնուց պատնէշ կայ քաշւած, իսկ այժմ հողով է լցւած և մշակելի արտ է: Նրանց ասելով այդտեղ հնում արհեստական ջրամբար էր շինւած, գարնան ջրերը հաւաքելու համար: Հովիտը, որ անձամբ քննեցինք, բաւական փոքր է և նրա մէջ հաւաքւած ջրերը մեծ բան չէին կարող լինել. սակայն անկասկած է, որ դա իսկապէս ջրամբար է, փոքր մասշտաբի: Ուշադիր հետախուզութիւնը դուցէ այդպիսի ջրամբարներ աւելի ի յայտ բերի, բայց թէ արդեօք դա է Ուխտատուի շինածը, թէ տակաւին անծանօթ մնացած Քարկապի ջրերն է բերել, մնում է չլուծւած: Ուստի մենք բաւականանք միայն ջուր բերելու փաստն արձանագրելով:

և. էջմիածնի թանգարան է բերւած

բազալտ քարից մի մեծ կոպիտ քար, համարեա անտաշ վիճակում, ջրային շինարարութեան յիշատակարանով: Քարի վերելի մասում, մէջտեղը փորւած է մի խաչ և դրա շուրջն ու ներքեի ազատ շերտի վրայ, չափազանց տնկանոն եղանակով, առանց տողերի և միատեսակ ուղղութեան, փորագրւած է յիշատակարանը: Գրերի մի մասը գլխագրեր են, մի մասը բոլորգիր, շղագրին մօտեցող:

Այդ արձանագրութեամբ ոմն Քորֆ ի թագաւորութեան Սիմեֆեթիմա ջրի առու է հանել ՆԽԱ. (= 992) թւին:

«կամ եղեվ հիյո (հոյո) ջրի | զառուն
վաս (sic) | մեղաց | հանել | յանուն |
Աս | ՆԽԱ (= 992) | ի թագավորու |
թեան սինաք | էրեմա ես քոր | ք կակ-
նեց խաչ»:

Արձանագրութիւնը գրւած է երկա-
թագրով և հնաձե բոլորգրով. կարդացւում
է դժւարութեամբ և հասկանալի է, որ ա-
ռաջի հրատարակութեան մէջ սխալներ
կան: Հնութեամբ, գրերի ձեռով և բովան-
դակութեամբ կարեւոր է: Այս քարը բեր-
ւած է Էջմիածին «Խգտիրէ գէպի Երասխ
երկու ժամ հեռի Բլուր գիւղից, որի առ-
ջեւէն կ'անցնի փոքրիկ տուռ մը, սկիզբն
առնելով Ղարաղալայից»։ մի տեղեկութիւն
որ հաղորդում է Կ. Բասմաջեանը (Բանա-
սէր, 1901, էջ 130-131), որ հրատարակել
է քարի լուսանկարը և արձանագրութիւնը:
Այս տեղեկութեամբ պարզւում է, առուն
Քորքը հանել է Երասխի աջ ափից, և իս-
կապէս յիշեալ գիւղը ոռոգւում է Երաս-
խի ջրով:

զ. Մխիթար Այրիվանեցին իր պատ-
մութեան մէջ (հրատ. Մ. Էմինի, Մոսկվա,
1860, էջ 58) գրում է.

«Ապիրատ իշխան երկոտասան հազար
հեծելի — — Սա շինեաց զԿեչառուս և
հհան զառուն Երեւանայ»:

Երեւանն ունի ներկայումս մի քանի
առուններ. բուն քաղաքի անմիջական մեր-

ձաւորութիւնները ջրւում են Ղրխբուլաղից
սկիզբն առնող Գետակաչայի ջրերով և
Ջանգու գետից հանած առուններով: Անո-
րոշ է մնում Ապիրատ իշխանի հանած ա-
ռուի բուն աղբիւրը:

ե. Բագրատունեաց իշխանութեան
մայրաքաղաք ծառայող նշանաւոր Անի
քաղաքը թէեւ շինւած է Ախուրեանի և
Ծաղկոցաձորի հովիտներով կազմւող մի
տեսակ թերակղզու վրայ, ինչպէս Արշա-
կունիների ամրոց Անի-Կամախը, բայց այդ
ջրերը շատ խորն են ընկած, ամրութիւն-
ների և պարիսպների շրջանակից դուրս,
և ազգաբնակութիւնը գետնափոր անցքե-
րով միայն կարող էր մօտենալ այդ ջրերին:
Պրոֆ. Մառի պեղումները քաղաքի մէջ
ի յայտ բերին զանազան ուղղութեամբ
տարւած քունդեր, որոնց հետքերը տա-
նում հասցնում են մինչև քաղաքի արեւ-
մուտքում գտնւող, ոչ շատ հեռի ընկած
Ալաջաղաղի ստորոտները: Ալաջաղաղից
մեծ յորդութեամբ աղբիւրներ են դուրս
ժայթքում, որ բնական հոսանքով ուղ-
ղւում են գէպի Անին և Ծաղկոցաձորի
ջրերի մի մասն են կազմում:

Կասկածից դուրս է, որ քունդերով
այդ աղբիւրների ջրերիցն են քաղաքին
ջուր մատակարարել: Պ. Թ. Թօրաման-
եանը գրում է այդ մասին. «Յիշատակու-
թեան արժանի գործ է ջրմուղը, որուն
միջոցով լեռան ստորոտներէն ջուրը կ'հաս-

նէր մինչև Անի և կ'բարձրանար պալատի բարձունքներուն վրայ: Ուշադրութեան արժանի էր ջրմուղի որոշ մասերուն շինուածքի կերպը, որն որ նախընթաց տարիներ Պ. Ն. Մառի պեղումներով բացուեցաւ. կային տեղեր որ թրծած հողէ խողովակները ջրի ուժեղ ճնշումներէն անփաս պահելու համար կրկնակի քարէ խողովակի մէջ ամփոփած և մաքուր կրաշաղախով պնդացուած են» (Ազգ. Հանդէս, XXIII. 1912, էջ 5-6):

Այս ձեռնարկութիւնը վերագրուում է Աշոտ Ողորմած թագաւորին: Նոյն պեղումներն իյայտ բերեցին խոշոր ջրամբար միջնաբերդի պալատի հարաւային մասում: Զրամատակարարման այս մանրամասնութեամբ այս եղանակով էլ պատմական երկու Անի ամրոցները միմեանց նմանում են: Նախ քան պեղումները մի արձանագրութիւնից արդէն յայտնի էր, որ Առաւն Մագիստրոսը տասն և մէկերորդ դարում քաղաքի համար խմելու ջուր էր բերել: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

«--- ես Առաւն Մագիստրոս մեծաբեալ ի մեծափառ թագաւորութեանց ի գեղ վարդու և ի տիս մանգութեան իմո եկի յարեւելս, ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բաւանդակ զպարիսպ սորին կառկառակոյտ արձանաւք եւ հաստահեղոյս ամրութեամբ. եւ ի յիմոց մեծածախ գանձուց ածի ջա-

նիւ ջուր յորդաբուխ ի մեջ ամրոցիս յուրախութիւն եւ ի զովացումն ծարաւեաց--:»

Արձանագրութեան մէջ չի պահած թւականը, բայց որովհետեւ արձանագրութեան մէջ յիշւած է բիւզանդական կայսրուհի, հաւանական Զօէն, ուստի ընդունւում է որ Առաւնը իր ձեռնարկութիւնը կատարել է 1045-1054 թւականներին:

Ր. Անի քաղաքի մերձաւորութեանն է գտնուում Հոռոմոսի նշանաւոր վանքը, Ախուրեան գետի աջ ափին: Նրա վանահայրերից մէկը Մխիթար անունով 1198 թ. վանքի համար ջուր է բերել. չի ասւած խմելու թէ ոռոգման նպատակաւ. տեղական ծանօթութիւնը կ'պարզի այդ: Զրի բերելը առերեւոյթ կապւած էր որոշ զրժւարութիւնների հետ, որովհետեւ արձանագրութեան մէջ կարդում ենք, որ Մխիթարից առաջ նոյն իսկ Հայոց թագաւորներն այդ գործը գլուխ հանել չեն կարողացել:

«Ի Ողէ (=1191) թուիս ես հայր Մխիթար սատարութեամբ Սարգսի կրանաւորի--- զԱկանց ջուրն, զոր մեր հին թագաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ եւ ոչ ժամանեցին բերել--- մեծ ծախիւք ածաք ի Հոռոմոսի վանս--- Եղեւ այս ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի եւ ի տէրութեան վանացս քրիստոսասէր պատրոնացս Գրիգոր Հէճպին եւ Սմպատա եւ եղբարց իւրեանց եւ ի տէ-

րութեան քաղաքիս եւ բոլոր երկրիս հաւոց . . . Զաքարէի եւ Իվանէի»:

Կէս դար անց այդ առուն փնասուում է եւ խափանւում — խուպանեալ էր — եւ ժմն Առիւծ փնասւածները նորոգում է:

«Թվիս 2 (=1251 թ.) կամաւն տատուծոյ ես Առիւծս Հոգեւորեանց եւ ամուսին իմ Սեդ միաբանեցաք սուրբ Յովանիսի, յառաջնորդութեան տէր Բարսղի բերաք զՉՈՒՐԱ որ տաթարովս (?) խուպանեալ էր. . .»:

Արձանագրութեան տարադրութիւն անորոշ է. գուցէ մարդու անունն է, որ խանգարել էր ջրի բերելուն, ինչպէս այդ արդէն մի անգամ տեղի էր ունեցել 1206 թւին:

«Ի ՈՅԵ (=1206) թւիս ես Զաքարեայ Շահնշահ, որդի Սարգսի, զաւրապետ Հայոց եւ Վրաց, քակեցի զՉՐԱՊԱՅԳՆ, որ յԱկանս հակառակ ջրիս շինած էր եւ վերստին հաստատեցի զՉՈՒՐԱ ի վանքս Հոռոմոսի վասն արեւշատութեան ինձ եւ եղբաւր իմոյ Իւանէի»:

թ. Հետեւեալ արձանագրութիւնները եւ ջուր բերելու տեղեկութիւններ են պարունակում Բիւրականում գտնւած.

«Ես հայր Գրիգոր որ Հայաքաղի զակնս դրի եւ զառուս հանի, եւ տէրունի հրամանով զՀայաթաղի հ—բեցի Բիւրական—»:

ժ. Գանձասար նշանաւոր վանից մօտ, խաչէն գետի ձախ կողմի մի բարձրութեան վրայ գտնւած Պառաւաձոր կոչւած տեղում, եկեղեցու պատի վրայ փորագրւած է.

«ՈՒ (=1181 թ.) թուին եւ իշխանութեան Սմայատա ես Բարսեղ երեց եւ Սարգիս եւ այլ եղբայրքս եւ Սանասի երիցո որդիք մեր ժողովրդովս շինեցաք զեկեղեցիս եւ բերաք ջուրս—»:

Ժա. Դարալագեազ, Մարտիրոս գիւղի մի խաչարձանի վրայ փորագրւած է.

«Ի թվականիս հայոց ՁԼԷ (=1288 թ.) յիշխանութեան Պապաքին եւ Ամիր—Հասանայ եւ Սարգիս եւ որդիք իմ Պետրոս շինեցաք զաղբիւրս եւ կանկնեցաք զխաչս»:

Ժք. Ստ. Օրբելեանի մէջ յիշւած են ջուր բերելու այս գէպքերը:

Տասներորդ դարում ժմն Վահան, որդի Զաքիկ իշխանի, մտնում է կրօնաւորաց շարքը. իր համար եւ իր անունով մի վանք է շինում Բաղաբերդի ամրոցի մօտ, «հանդէպ Աճանանում»: Նրա մահւանից յետոյ վանահայրութեան պաշտօնն ստանում է իր եղբորորդին, որ ճոխացնում է վանքը՝ նոր շինութիւններով: Սա է որ յետոյ Հայոց կաթողիկոս է ընտրւում:

«Շինէ . . զգաւիթ եկեղեցոյն մեծամեծքերածոյ վիմաւք երեսուն կանգնոց չափ . . . Շինէ եւ ի ձուլեալ կրաչա—

ղախ քարանց տրապէզ մի մեծ եւ բերէ փողովք զընւրն ի դռուն նորա...»:

ժգ. Աւելի ուշադրութեան արժանի է Դարալագեազի կամ Վայոց ձորի, Գընդէվազ վանքի վանահայր Սարգսի կատարած գործը, որ ՆՄԷ (= 1008) թւին Ձկնառած կոչւած գետից առու է հանում առաւար եւ անջրդի տեղերը ոռոգելով մշակելի դարձնելու:

«Ի թագաւորութեանն Գագկայ, որդւոյ Աշոտոյ, իսկ ի Սիւնեաց եւ Բաղաց նորոգ թագաւորութեանն Վասակայ... հայր Սարգիս . . ածեալ զընւրն ի լեռնէն ի մեծ դիտաւոր սարէն, ուր աւուրն են քաղցրահամ գետոյն որ Ձկնարած կոչեն, աներեւոյթ հրեշտակի առաջնորդութեամբ, բազում ջանիւ եւ մեծամեծ ծախիւք բերեալ հանգաստան վանիցն, եւ զանհուն առապարն անջրտի արար ջրարբի եւ զամենայն լեռնակողմն յորում ոչ գոյ ումեք հաշիւ. ոչ Պրակեցեաց եւ կեչուտեցեաց եւ ոչ այլ սահմանակից գիւղօրէիցն եւ ոչ այլ ումեք. եւ այս ի թուականին ՆՄԷ (= 1008)»:

Հետաքրքիր է այս առուէն առ տեղեան քննել. արդեօք ներկայումս ևս պործում է թէ ոչ եւ թէ որքան տարածութիւն ունէր, որովհետեւ ճանապարհին բաւական գիւղերի մօտով է անցել:

ժդ. Նոր Բայազէտի բերդի գլխին կայ մի հին մատուռ, մօտը մի խաչարձան, որի երկար պատուանդանի վրայ կայ այս արձանագրութիւնը.

«Ի թվ. ԲՃՂԱ եւ Ամիր Վա(հա)պս (որդի Վասիլ իշխ(ա)ն(ի) շինեցի զեկ(ե)ղ(ե)ց(ի)ս եւ զԳամառանո առուն հանեցի կնիմանաց ձորէն եւ սարերէն: Բնակիչք գեղիս խո(ս)տ(ա)ց(ա)ն տար(ին): Գ: Ժ(ա)մ: կ(ա)տ(ա)ր(ո)ղ(ք)ն անին յԱյ»:

Այս արձանագրութիւնը առաջին անգամ հրատարակող Թ. Ավդալբեկեանը չի համարում ԲՃՂԱ թւականը հայկական հին թւական, այլ սարկաւազադիր փոքր թւական, որի հետ հետեապէս գումարում է ոչ թէ 551 (= 842) այլ 1083 և ստանում է 1374 թ. իբրեւ արձանագրութեան ուղիղ ժամանակ: Հաւանական, նա հաշիւ է առել նաև արձանագրութեան հնագրական կողմը, թէև այդ մասին ոչինչ չի ասում (տես, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ. Գիտության եւ Արվեստի Ինստիտուտի, Յերեւան, 1927, Կ. 2, էջ 216):

2. Առուների նորոգութիւններ.

ա. Արդէն յիշեցին Տաթեւ և Հոռոմոս վանքերի առուների նորոգման արձանագրութիւնները, որոնց մէջ տեղեկու-

թիւններ կային նախորդ աշխատանքներէ մասին. առանձնակի է մնում Աշտարակի Ականատեսի առուի նորոգութեան արձանագրութիւնը, որովհետեւ նորոգողը չի լիմացել առուի հիմք դնողի անունը:

«Շնորհիւն աստուծոյ ես Յակոբ Երեցս ըստ կարի մերոյ նորոգեցի զլեծ առու տեղւոյս բազում աշխատութեամբ որ խախտեալ հիմանց յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ որք աւգնական եղեն տրաւք եւ աւանդ գրեցի, որ շինած տուն եւ կել տնանկաց աւթեւան լինի: ԹՎ. ՉԽԱ (= 1292)»:

Սրա նորոգութեան թւականն է 1292, երկու տարի առաջ Վարարակից: Քասախ գետի խորը և բարձրադիր պատուտածքներով ջուր հանելը ուշագրաւ ձեռնարկ է և միանգամայն յարմար Ուրարտացիներէ արւեստին. ուստի կարելի է ենթադրել որ հիմնական աշխատանքը նրանք էին կատարել, երբ ամբողջ Արագած լեռը ստորոտներով իրենց տիրապետութեան ներքոյ էր:

3. Ջրային վեների կարգաւորումն.

ա. Ջուրը առ ու ծախի առարկայ էր և բաւական թանկարժէք, ինչ որ Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսի վճարած գումարն է ապացուցանում: Ջուրը գողացում և յափշտակում էր, ապացոյց նոյն Յակոբի

սոսկալի նշովքները և Թալին Տիրատուր վանականի սպառնալիքը: Ջրին տիրապետելու այնպիսի բարդ վէճեր էին տեղի ունենում, որ յաղթելու համար երկրի ամենաբարձր իշխանութեան միջամտութեան կարիք էր լինում: Մի խօսքով տարածայնութիւններ, որ յատուկ են հին տիրապետական իրաւակարգերին:

Պատմական Արուճի ներկայումս Թալիսի եկեղեցու պատի վրայ 867 թւից մի արձանագրութիւն կայ պահած, որ նման վէճերի կենդանի պատկեր է տալիս: Կոչ և Արուճ գիւղերի բնակիչները ընդհանուր առուի ջրամասերի շուրջը անվերջ կռիւ են բռնում, որ ոչ իրար մէջ ոչ ալ տեղական իշխանաւորների միջոցով հարթել է լինում: Գանդատը հասնում է Անիում գահակալող Թագաւորին և նրա սպարապետին: Վերջինիս կողմից եկած անձն է կարողանում կողմերին հաշտութեան բերել: Որպէսզի վէճը այլ ևս չկրկնւի, վճիռը տուող պաշտօնեայն իր յրաշումը փորագրել է տալիս Արուճի մայր եկեղեցու պատի վրայ:

«ՅԺԶ ∴ քուականիս Հայոց յի շխանութի Առնոյ եւ ի սերութի Սմբատայ Հայոց ասպարապետի Բագրատունոյ եւ ի կաթաղիկոսութի Զաւարիաի եղեւ կռիւ ընդ յԱրուճ եւ ընդ Կոճ եւ ընդ գաւառն. եհար Արուճ զԿոճ եւ զգաւառն եւ կալաւ

զկոճա վանականն եւ ի Գրքավանին ընդ
անկին մինքա
նի վանառեցին եւ Գրիգոր որդի Վա-
ռամա ծառա Ս
մբասա Բագրատունոց եկի հրամանաւ Սմ-
բասա եւ ես
հաւասարեցի զշուրն ընդ Կոճ եւ ընդ
յԱրուն գին
չ իւրեանց բնիկ ռասմ եր լելա: եւ կես
Կոճա եւ :ա: Արն
ո: Արդ եթէ այլ ոք հակառակել ջանա
այլ աւելի ո
ասմ յուզե .յթբ. սուրբ հայրապետացն
նզել լիցի եւ
ի Սմբասա մահուամբ . . . պատահասի»: (մի բառ քերւած)

Մի երկրորդ արձանագրութեան մէջ
դարձեալ Կոճա ջրի վէճի հարց է արձանա-
գրւած: Արդեօք վերեւը կարգաւորւած ջրի
մասին է խօսքը. արձանագրութիւնից մի-
այն այսքան է պարզուում, որ բռնաւոր մի
անձն, կամ հարեւան գիւղի ժողովուրդը
բռնութեամբ խլել են կոշապատկան ջուրը,
որ դրամի վճարումով հազիւ են կարողա-
նում ազատել:

«ՇԾ թվականիս (=1101 թ.) ես հայր Յո-
հանես բազում աշխատութեամբ /սաս/-
տիկ երգուեալ Կոճա քանուխրաւս դա-
սաւորն աւագերեցն . . . քապեցին զբնա-
ջուր առուն :Մ: (=200) դահեկանի գնի
որ Աւագին տան եւ որ . . . »:

բ. Անշուշտ այդպիսի մի ջրային վէճի
հետեւանքով է որոշում կայացրած և Տե-
կորի եկեղեցու վրայ արձանագրւած հե-
տեւալը, 1036ին, Յովհաննէս Շահնշահի
թագաւորութեան և Պետրոս Հայոց կա-
թողիկոսի հայրապետութեան ժամանակ.

«Ես Հապ. . . շահիկս եւ եկեղ(ե)ցպանս
միաբան եղբայրաւքս Խնձկաւնից վանսն
Տեկորոյ ջրոյս և Ագարակաց ուղելո
գինչ առաջի թագաւորու. . . ն լել է ք-
աւրս եւ ք գիշեր Տեկորոյ է եւ ք աւր
եւ ք գիշեր Ագրկոց հարցի. . . և գի-
տողս նշովուք եւ երդնլով աւղորդն
այտ է . . . »:

գ. Լմբատ վանքում արձանագրւած
է, որ Անօրէնները — արգեօք մահմեդա-
կաններ, որոնց մասին սովորական է այդ
բառի գործածութիւնը, թէ վանքը յա-
փըշտակող անձինք — գրաւել էին վանքը
և յետ են ստանում փոխարէնը զիջելով
կամ հատուցանելով «զցիցքն վանիցս եւ
զշուրն»: Ինձ համար անհասկանալի է ցիցք
բառը այսպիսի գործածութեամբ:

«ՈՒ թ. (= 1191 թ.) . . ես սէր Բարսեղ
որ գնեցի զվանքս յանաւրիւնաց եւ ետու
զցիցքն վանիցս եւ զշուրն, որ իւրեան
էր ի հնոց լեալ, յիշատակ ինձ . . . »:

4. ՆԼԻՐԱՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՆՔՆԵՐԻՆ ԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻՆ.

ա. Ստ. Օրբելեանն իւր պատմութեան մէջ է առել երկու արձանագրութիւններ, որոնցմով յիշատակում է, թէ Սիւնեաց Սուլիան իշխանը 901 թ. իր ծախքով եկեղեցիներ է շինել տւել, հոգևորականաց դաս հաստատել և պահպանութեան համար խոշոր նուէրներ տւել. գիւղ, հող, ջուր և ձուկ որսալու իրաւունք շնորհել:

«Ինձ Սուլիանայ յիշատակարան հաստատեալ հոգևոր ի Բրիստոս ի քաղաքապետ Կոքայ 'ի կացուածի իմոց նախնեացն . . . կամաքն աստուծոյ շինեցի տուն տեառն . . անուանակոչութեամբ սրբուհւոյ տիրամաւր Աստուածածնին վիմատաշ, կոփածոյ քարամբք եւ ի սմա սենեակս ութ ի վերոյ եւ ներքոյ: Եւ ապա ի սմին սուրբ քաւարանիս կարգեցի քահանայս եւ զարդարեցի . . ես սահմանեցի հողս եւ ջուրս, եւ ետու միոյ միոյ քահանայի յիսուն դրամ ի տարւոյն . .» (Օրբելեան, Պատմ. Թիֆլիզ, 1910, Գլ. Լէ. էջ 177-178):

Երկրորդ արձանագրութիւնն է.

«Կամաւն աստուծոյ ես Սուլիան, Սիւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս, եւ անխնայաբար զարդարեցի

պատուական սպասուք եւ աստուածային կտակարանութք. եւ ետու զսեպհական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցւոյս Աստուածածին ասի, ամենայն սահմանաւք, լերամբք եւ դաշտիւ. եւ ետու որս ձկանց . . .» (էջ 179):

Շարունակութեան մէջ յիշւած են նաեւ այլ նուէրներ. հետաքրքիր է մեզ համար ջրային հարցի հետ կապ ունեցող ձկնորսութեան յիշատակութիւնը, անշուշտ Սեւանի լճից:

բ. Հետաքրքիր է Անիի մէջ պահւած մի արձանագրութիւն, որի մէջ գրւած է ՆՁԵ (= 1036) թւից.

«Կամ եղեւ ինձ տեառն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի տալ զայգին Աշնկի, որ ի մեր կորդո արկած էր . . . մարդպանին Ապղարիպա, որդւո Գրիգորո Պահլաւունո վասն առաւել սիրոյն եւ երախտեացն, զոր ծառաեալ էր սուրբ Լուսաորչի աթոռս. արդ տուաք . . . եւ Գաւր ջուր ազատ ի խալաէ եւ ի գեղջէ յամենայն հասուց . . . իսկ նա ընծաեաց յիւր շինեալ եկեղեցիս ի սուրբ Փրկիչս բաժակի . . .»:

գ. Զաքարիա Սպասալարը հայկական արձանագրական յիշատակարանների մէջ ամենայաճախ յիշատակւած անձնաւորու-

թիւններին է, որովհետեւ հայկական վանքերի մեծ հովանաւորն ու նուիրատուն էր: Ուշագործութեան արժանի է այն մեծ նուիրատու թիւնը որ նա արել է Հառիճայի վանքին: Բացի այլ և այլ շինութիւններից, այդ վանքին է ընծայում իր սեպհական գիւղը, ջրաղացներ, պարտէզներ, խաղողի այգիներ, ևն: Վանքի հիւսիսային պատի վրայ խոշոր երկաթագրերով երկարօրէն թւարկում է իր ընծաները:

«Եւ Զաբարէ, մանդատորթա խուցէս, ամիր սպասաւար հայոց եւ վրաց, որդի մեծի Սարգսի, գանձագին արարի ըզհոչակաւոր սուրբ ուխտս Հառիճայի յիւր բնական հայրենատիրացն յաղագս կենդանութեան տեառն իմոյ, բարեպաշտ թամար թաղուհւոյ. եւ փրկութեան ինձ եւ հարազատ եղբաւր իմոյ յիվանէի և զաւակաց մերոց: Շինեցի ի սմա ամրոց եւ զկաթողիկէս բազում ծախիւք եւ զարդարեցի ամենայն սպասիւք եւ սրբութեամբ եւ զիմ գեղն, որ է մերձ ի սուրբ ուխտս, զՄողորիոն (թէ Մոկորիոն) ընծայեցի սուրբ Աստուածածնիս բոլոր իւր ամէն հողահատով, սարով, եւ ջրով, զոր բնական լեալ է: Եւ ետու ջաղաց մի ի Գետիկ, որ Դիւաղաց կոչի. ջաղաց մի յԱնի Գլիճորին եւ պարտէզ մի ի Ծաղ-

կաճորին. այգի մի յԵրեւան եւ այգի մի ի Թալին: Եւ զառաջին սահմանքն, որ բուն լեալ էր, հաստատեցի ի սահմանախաչէ ի Հառիճա գետն կողմարդով, Գրեբով, Յամաքճորով, Ճինարին Հարով, Գոմցեց ձորով, Արեն աղբերով, Հին Հառիճաով . . . նաեւ գրեցաւ կտակս հաստատ թիւ: ՈՅ: (= 1201)»:

Ոմն Հեճուպ Վահրամ աւելի ուշ, մօտ 1235 թ., Հառիճայում ժամատուն է շինում և վանքի համար ջուր բերում, որը «միւս ջուր» է կոչում, ուրեմն արդէն եւ զածի վրայ նորն է աւելացնում:

«Աստուածասէր եւ արդիւնաւոր պատրոնն Հիջուբ Վահրամ շինեաց զվայելուչ ժամատունս եւ եբեք զմիւս ջուրս յիշատակ հոգո իւրո եւ զաւակաց իւրոց եւ ամուսնո իւրո թամարին. . .»:

Դարձեալ Զաքարիա սպասաւարը խոշոր նէր է տալիս Հաղբատի վանքին և ընդարձակօրէն արձանագրում: Սա 1210 թ. «յամա աւժելոյ Աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Գէորգէ, որդւոյ մեծի թագաւորին թամարին», իր սեպհական մի կալուածքը փոխանակում է ոմն Շոթրկայ որդի Դաւթի կալուածքի Հաղբատ գիւղի հետ և նոր ձեռք բերածը նւիրում, հողով ու ջրով, Հաղբատի վանքին, որովհետեւ իր ունեցածը վանքից հեռու էր գտնւում:

«... եւ առի երկու գեղին փոխան զՀալբաս հայրենիք եւ ընծայ սուրբ Նշանին ամենայն սահմանաւք, ոնց բնական լեալ է հողով եւ ջրով, խոտամարգերով, մայրիւք եւ ջաղացովք, գոմամարգերով, լերամբ եւ դաշտով, վասն կենդանութեան թագաւորին եւ արեւշատութեան որդւոյ իմոյ Շահնշահի եւ եղբար իմոյ Իւանէի եւ որդւոյ իւրոյ Աւագին եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց:

Եւ է այս գեղ ազատ լամենայն հարկէ ի պատրոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գիւղականաց . . ով զՀաղբատս յետ առնու . . նզովի . . »:

Նոյն Զաքարէն իր եղբայր Իւանէի հետ 1200 թ. Գեղարգայ կամ Այրիվանքին ջուր են շնորհում, համեմատ այս արձանագրութեան.

«Ի թուի Ութ (= 1200) քրիստոսասէր իշխանաց իշխանին Զաքարէ եւ Իւանէ վերստին դարձոյց զյուրն Ամառնամասակի Եշ (հինգշաբթի) եւ ուրբաթ ի սուրբ ուխտս. զԱ. (զմի) աւրն որ է ուրբաթու . . . (թերի):

Պ. 1211 թ. մի արձանագրութեան մէջ յիշւած է Սպարապետ Բուբայի նւէրը:

«Թվին Ու (= 1211) նորոգեցաւ եկեղեցիս առաջնորդութեամբ Յովասափի

եւ Անարայիսի, մեծ սպարապետ տէր երկրիս Բուբայ եւ առու ինչք զայգին Ոսկէբակայ, որ է առու Քանափեռու. ք. ազն ջաղացին տէրի . . . (թերի):

Ե. Զաքարէի եղբայր Իւանէ Աթաբակը 1219 թ. Աւան գիւղի ջրի մասին այսպիսի կարգադրութիւն է անում.

«Ուլ (= 1219) ես Իւանէ Աթաբակ հայոց եւ վրաց զկուչա (?) Աւանա, որ ի հնուց նոցա էր եւ կրկին գնեցին ի Զաջոռ բազում գանձ 'ի հայրենիք: Արդ ոք յիմոց կամ յաւտարաց լինի տէր երկրիս հող եւ ջուր աւելացնել պարտ է Աւանա վասն միամտութեան սոցա եւ ով խլէ ահաւս մի կամ մի բահով վարէ, շարէ տայ Ռ (= 1000) ու . . . նզովեսցի . . »:

Ղ. Նոյն Իւանէ աթաբակը նւիրում է Շիրակա եկեղեցու ջրային հարկը.

«Ի թ. Ուշ (= 1228) շնորհիւն ուստուծոյ ես Իւանէ եւ Խոռակա Վրաց եւ Հայոց թագոհի վասն յերկար կենդանութեան հարազատոյց մերոց մանդատութա խուցէս Շահնշահի եւ ամիր սպասալար Աւագին բողափ զգեղիս Շիրակա գապուռիշի եւ զՋրսահին բաժն յորդեցէ յորդիք ազատ ի բաժէն . . »:

Ե. Վերե յիշւած Հոռոմոսի վանքին երկու նուագ հողի եւ ջրի նուիրատութիւն է տեղի ունենում 1231 թուին.

«Շնորհիւն Քրիստոսի եւ Ասլանս, որդի Շիրականն եւ զիւգակից իմ Ասուշիս տուաք զմեր գանձագին հայրենիքն զԳոգեցն զկէս գանգն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Յովաննէս յառաջնորդութեանս տէր Բարսղի արհիեպիսկոպոսի, որդւո Ամիր Երկաթա» . . . (թերի):

«Ի սոյն ամի եւ Խոսրով, որդի Վարհամ Լաւռեցո եւ զիւգակից իմ Շուշիկ տուաք զմեր գանձագին հայրենիք զԲարհատին գանգն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Յովաննէս . . . »:

ը. Սիւնիքի նորավանքի 1261 թ. մի արձանագրութեան մէջ պահւած է Սիւնեաց Սմբատ իշխանի ջրանւիրաբերութեան յիշատակութիւնը.

«Ի թվիս 2Ժ. (= 1261) այս գիր յիշատակի եւ արձան տնջնջելի իմ Սմբատայ իշխանաց իշխանի, որդւոյ մեծին Լիպարիտի . . . շինեցի զեկեղեցիքս. վերստին նորոգեցի . . . պահարանաւք եւ ետու իմ հայրենեացն. Բ. (= 2) գիւղ ի սուրբ Նախավկայս, զԱւէշ ու Անապատ եւ յԱկոռի զնորասունկ մեծ այգին իւր կիրակաջրովն . . . »:

ը. Կարսի շրջանում գտնուող Բագնայրի վանքը 1262 թ. երկու զանազան անձերից հողի և ջրի նուէր է ստացել:

«2ԺԱ. (= 1262) . . . եւ Ապուղամբ, որդի

Մագիստրոսի, թոռն Վահրամ իշխանին . . . ետու զիմ գանձագին հայրենիքն զԿաղղուց կէսն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Աստուածածնամայրս . . . » (թերի):

«2ԺԱ. (= 1262) . . . եւ Խաւուազ, մեծ Խաւուազիս թոռն, Ասասնիս որդիս, իմ անգրանիկ որդին Սասնայն, որ կէս տարեկան ի Քրիստոս փոխեցաւ, յիմ գանձագին հէրէնեցս յԱշնկու, որ իմ պապն գնել էր ու սիկելով յիս տվել, ինչ իմ պապն մեռաւ եւ Խաւուազ իմ կնոջն զբաժինքն, ակն ու մարգարիտ իմ պարոնին տվի, Շահնշահի, ու կըրկին զԱշնակ գնեցի եւ զիմ որդւոյն բաժինն զՍասնին ի Բգնեռս սվի յԱստուածածինս. զվէրի իգին իւր ընծանովն . ք. (= 2) Շինական, զՄեհրեւան ու զԽաչատուր Դուլուսին փեսայն, իւրենց հողովն ու ջրովն ի Տգնիս զՎազցն, յիմ խոտահարն . Ժ. (= 100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս ընծէ . . . սկի արծաթի: Եւ Խաւուաս զայս ընծա տվի սուրբ Աստուածածնիս, ով որ գրեյոցս հակառակի, Աստուածամայրս լինի իւրն զատախազ . . . »:

Ուշադրութեան արժանի տեղեկութիւն է, որ նուիրատուն երկու շինական ևս նւիրում է վանքին, նրանց յատկացրած հողով ու ջրով:

ժ. Տարսայիճ «արքայաշուք» իշխանի տղջիկը Ասփէն Ղարաբաղի խաթրայ վանքին մի բանի ջուր է նւիրել եւ վանքի պատի վրայ յաւերժացրել իւր նւէրը.

«Եւ Ասփէ, դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին, թագադարմ մաւրն իմոյ Մինա խաթունին նպաստ եղեալ քրիստոսապսակ գլխոյ իմոյ . . . իշխանին Գրիգորի ի շինութեան լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս . . . տուի զմեր խաս հողն բլրի հանդի զսենեկպան Ա. Բանի ջուր . . . զմեծ տէր Յովհաննէս, շինող եկեղեցւոյս, որդին Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին Հասանա յիշեցէք . . . »:

ժա. Քասախ գետի աջ ափին էր գլտնւում հայկական ճարտարապետական գեղեցիկ յիշատակարաններից մէկը, Յոհաննա վանքը, մինչեւ մի 15 տարի սրանից առաջ բաւական լաւ վիճակում, թէեւ ունէր աչքի ընկնող ճեղքածներ. այդ ժամանակ երկրաշարժի ցնցումներից հիմնովին կործանւեց: Նրա պատի վրայ պահւած բազմաթիւ յիշատակարաններ կային. մէկի մէջ յիշատակւում է, որ 1283 թ. Քուրդ իշխանի որդի Հասանը վանքին նւիրաբերութիւն է անում:

«Թուին ԶԼԲ (= 1283) Եւ Հասան իշխան, որդի Քրդին իշխանաց իշխանի եւ մաւր խորիշահի յազգէ Մամիկոնեանց, թողն մեծի Վաչէի եւ բարեպաշտ ամուսին իմ

Արուս խաթուն յազգէ Ուքանանց տաւրաթամ եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամէն հայրենիսն եւ զգաւակսն մեր Դաւթի եղբաւր մեր հարազատի եւ աստուածասիրի . . . տուաք ի սուրբ կարապետս եւ եղբայր իմ Դաւիթ զմեր գանձագին գեղն զՎահրամագեղ եւ զՂամազանցն իւրեանց ամէն հող եւ ջրով եւ բնորդի մարտկաւք. Կարբի զմեր գնած եւ զմեր ձեռատունկ այգին եւ Զքարկենց փոսն եւ զՈրդկան, որ սեպհական հայրենիք էր եկեղեցւոյս եւ ի չար եւ ի դառն բերմանց ժամանակիս ելեալ էր ի վանացս, բազում աշխատութեամբ եւ յոլով ծախիւք դարձուցաք ի սուրբ ուխտս»:

ժբ. Արձանագրութիւնների յիշած Ժողովածու գրքի մէջ բացառաբար տպագրւել է մի արձանագրութիւն հարաւային, տաճկական սահմանում գտնւած Հայաստանից, որով Արեւելի սուրբ Յարութիւն եկեղեցուն 1291 թ. ջուր է տրւում «ամէն երկուշաբաթ, գիշեր եւ ցերեկ», իսկ մի չարք գիւղականներ հողեր, այգիներ և տներ են նւիրում:

«Ի ժամանակս տէրութեան Ուլաուն զանին եւ ծառայ ծառայիցն աստուծոյ տէր Աբրահամ ՏԵՍՈՆՆ զաւառիս Քաջբերունոյ տվաւ ինձ տեղիս այս տեառնէ

սորին Սահմադին կոչեցեալ. եւ շինեցի
զեկեղեցիքս . . . պարոն Սահմադինն
տանուտէրաւքն Ասպիսնկայ, զի սե-
փական աւանդսն, որ կարգեալ էր յա-
ռաջնոցս նախ քան զաւերն ի խորազ-
մէն, դարձեալ հաստատեցին տեղւոյս:
Ի մարգէն Ծ. (=50) բարդի տեղ եւ Բ.
(=2) արտ, մին ժե. (=15) եւ միւսն
ժ. (=10) եւ ի Սեւակն Ի (=20) բարդ
խոտեղի եւ զՂուրմ Վրհաւնից յամէն Բ.
շաբաթ զսիւ եւ զգիւտէր: Եւ ետ պարոն
Սահմադին զզեղն Մեծոփ իւր մզրա-
յիւքն եւ խարհանիւք եւ քրդագեղե-
րով. ետ Մելիք Ստեփան տանուտէ-
րաւքն Ի. (=20) բարդի տեղ. ետ խա-
չիկն զայգին ի Դոդիսն, վ. տակ. ետ
Աւտարշախն եւ Մխիթարն զիւրեանց
այգին ի Դոդիսն Բ. տակ. ետ պարոն
Փռանգն արտ մին ի քաղաքն Ե. (=5)
մոթոյ տեղ. զնեցի արտ մին ես ոչ հեռի
յայն արտէն ժ. մոթո տեղ եւ տվի եկե-
ղեցեացս . . . Եւ տվին ի քաղաքն տներ
եւ Բ. կուղպակ: Եւ սոքա են աւանդ
եկեղեցեացս . . . Եւ շինեցաւ սուրբ
Յարութիւնս ի Թւիս 210 (=1291)»:

Տասնչորս եւ տասնհինգերորդ դա-
րերը Հայաստանը ապրել է իր առանց այն
էլ ողբերգական պատմութեան ամենածանր
օրերը եւ շինարարական գործերի հետքեր
համարեա թէ չկան: Երբ 15րդ դարի կիսից

կաթուղիկոսական իշխանութիւնը նորից
վերահաստատուում է էջմիածնում, 16րդ
դարից նրա ներկայացուցիչներից ոմանք
ոռոգման գործին առանձին ուշադրութիւն
են դարձնում, առանց որի էջմիածնի գլու-
նւած Վաղարշապատի դաշտը մշակել եւ
օգտակար դարձնել անկարելի է: Այդ ուղ-
ղութեամբ յիշելու արժանի են այս գոր-
ծերը.

Քասախ գետի ջուրը օգտագործւում էր
հնագոյն ժամանակներից. վանական կա-
ռավարութիւնը յաջողեցրեց իր առուա-
գլխի եղած եւ աւելի բարձրերում չօգտա-
գործւած ջրերի կէս մասը հաստատել Վա-
ղարշապատի համար, որ բերւում է Շահ-
արխ կոչւած առուով: Եղած ջրի քանակն
աւելացնելու համար, Արագածի բարձուն-
քում գտնուող Ղարագեօլ լճակի ջրերը, որ
բնական հոսանքով դէպի արեւմուտք, դէպի
Շիրակի դաշտն էին հոսում, յատուկ ա-
ռուի միջոցով այդտեղից հոսող ջուրը բե-
րում խառնում են Քաախի ջրերին, Շահ-
արխի ջրերը շատացնելու համար: Յիշեալ
Մոլադուրսուն գիւղի մօտ արհեստական
լիճ են շինում, Ծովակ անունը տալով:
Վանքի հարաւային մասում խոշոր ջրամ-
բար են շինում, ինն արշին խորութեամբ
սրբատաշ քարերով շինւած պատերով, յա-
տուկ տնկած անտառին ջուր տալու: Աչ-
խատում են Սեւանի լճից Ջանգուն թա-
փող ջրի քանակը աւելացնել եւ այդ գետից

նոր առու բերել: Սեջուր գետից առու են անցկացնում հարաւային, ցածրագիր հողամասերը ոռոգելու: Գետնափոր երկու քարհիզ կամ քանքան են անցկացնում, խմելու և ոռոգելու ջուր ստանալով: Ամենավերջին ձեռնարկն էր Զանգուի առուի շինութիւնը, որ կիսկատար էր մնացել և Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը աւարտեց:

Պատմական և արձանագրական տեղեկութիւնները մեզ տանում են Հայաստանի բոլոր անկիւնները, Կարսի շրջանից սկսած, Անի, Հոռոմոս, Հառիձ, Թալին, Թալիշ, Հաղբատ, Վաղարշապատ, Սիւնիք, Ղարաբաղ, Արճէշ, Երբեմն կարեւոր, Երբեմն փոքր և աննշան տեղեկութիւններով շեշտում, թէ մեր երկրի բոլոր անկիւններում ոռոգման պահանջը անհրաժեշտութիւն էր:

Միւսնոյն ժամանակ այդ պատմական տուեալները մեզ նոր բան էլ են սովորցնում. փոքր սեպհակնատիրական սկզբբունքներով ղեկավարող ժողովուրդը, անհատ ձեռնարկողների եռանդով, կարող է առերևոյթ աննշան յաջողութիւն ունենալ, օրինակ Յակոբ Սիւնեցու ձեռնարկը, բայց այդ կատարւում է միմիայն յօգուտ սակաւաթիւ անհատների: Մի շարք գիւղերի բազմաթիւ բնակիչներ Յակոբի առուին մօտենալիս օգտւելու դիտաւորութեամբ, սոսկալի նգովքների պիտի ենթարկւէին, որովհետեւ այդ ջուրը պէտք էր

իշխողի պարտէզների, անուշահամ պտուղների և մանաւանդ ծաղկանոցների համար: Բացի այդ՝ մենք տեսնում ենք, որ դարերի ընթացքում անհատ անձինք, նոյն իսկ մեծ տիտղոսներով իշխողներ, Աթաբակ, Ամիր Սպասալար, Սպարապետ, Կաթողիկոս, եւն. որքան փոքր և աննշան գործեր են կարողացել գլուխ հանել. մինչդեռ սոցիալիստիկական շինարարական ոգևորութեամբ տարւած ժողովուրդն իր հարազատ աշխատողների ձեռքերով ընդամէնը տաս տարիների չնչին ժամանակում շինում և աւարտում է Էջմիածնի ջրանցքը, Շիրջրանցքը, Սարգարապատի, Էվջիլարի, Կարճեւանի առուները, եւայլն: Իսկ մի տարի առաջ, ընդամենը մի քանի ամսում, Երեւանի ներքեւի մասում սկսած Հայոց առաջնորդարանի ներքեւից Զանգուից մի մեծ առու հանեցին. թէ՛ խոշոր ելեկտրական կայան գործարկելու և թէ՛ մեծաքանակ անջրդի տարածութիւններ ոռոգելու: Նման ձեռնարկներ ներկայումս սկզբի պէս անսովոր բաներ չեն. դրանց մասին շատ բան չեն գրւում, այլ բաւականանում են օրաթերթերում անցողակի յիշատակութեամբ:

Ը. Մեր հաբեւան Պարսկաստանի
ոռոգման սիւսեմները .

Հիւսիսից հարաւ հազար կիլոմետրից աւելի երկար ձգւած Պարսկաստանը իր այդ սահմաններում ունի կասպից ծովը և Հնդկական օվկիանոսը, որ խոնաւութեան շտեմարաններ են . իսկ արեւելքում փռւած է ընդարձակ Ասիան, Թուրքեստան, Ալվանստան և Բելուջստանի ցամաքային երկիրները . նրա արեւմտեան սահմաններում նոյնպէս ցամաքային երկիրներ են, Հայաստան, Տաճկաստան, Ասորեստան, Միջագետք : Երկրի ներսում չկան յիշելու արժանի լճեր և գետեր : Հարաւում հոսում է բաւական ջրառատ Սուժիստանի Գարուն գետը, ստորին հոսանքում մինչև իսկ նաւագնաց, իսկ հիւսիսում բաւական մեծ է Ռուդբար գետը, որ գոյանում է Գիլանի յորդառատ անձրևներից և համարեա անօգուտ կերպով թափւում է իրեն սնուցանող Կասպից ծովը :

Էնդելի և Ռեշտ, Գիլանի երկու գլխաւոր քաղաքներից, ցարական իշխանութեան օրով ոռոսական ժողովրդական դրամով շինուած շոսէն, Ռուդբար գետի հովտով, սկզբում անտառածածկ, ապա լերկ և ժայռոտ ռւղիով 40-50 կիլոմետր կտրելով, ճանապարհորդին հասցնում է Պարսկաստանի բարձրագիւր մասերը, Ղազվին քաղաքի չափազանց ընդարձակ դաշտը,

որի համեմատաբար փոքր մասն է մշակւած : Դաշտը նման է մի վիթխարի աւազանի, որի եզերքները կազմում են զանազան բարձրութեամբ լեռներ և բլուրներ, որ շղթաներ կազմելով միմեանց հետ օղականման եղերում են դաշտը : Այդ պատկերն ու տեսարանը տիպիք է համարեա թէ ամբողջ երկրի համար, դէպի հարաւ և արեւելք, տարբերւելով շրջանակների մեծ ու փոքր չափերով : Ամբողջ երկրի մէջ գլւղերն ու քաղաքները գլխաւորապէս օազիսների կերպարանքով են ներկայանում, որովհետև գետեր ու գետակներ չափազանց սակաւաթիւ են . և մշակութիւն տեղի է ունենում միայն ոռոգման միջոցով, որտեղ որ փոքրաքանակ ինքնահոս ջրեր կան կամ արհեստական ջրապաշար է ստացւում : Երկարաձիգ գետերի մշակւած տարածութիւններ հազւագլւտ երեւոյթ են Պարսկաստանի ընդարձակ տերիտորիայի վրայ :

Ղազվինն ունի բաւական ընդարձակ խողովի այգիներ և պտղատու ծառերի պարտէզներ, որ ջուր ստանում են գլխաւորապէս ստորերկրեայ ջրապաշարից, արհեստական քանքանների միջոցով, որովհետև գետ ու գետակ չունի և մերձակայ բարձունքներից ինքնահոս ջրերի քանակը աննշան է :

Յիշեալ շոսէի ուղին հասնում է մինչև Թեհրան, արեւելահարաւ ուղղութեամբ,

մինչև Պարսկաստանի ներկայ մայրաքաղաքը: Ճանապարհին կայ միայն մի փոքր գետ կամ գետակ, Արխէշի ջուրը, որի մեծ մասը 1925 թ. չափ արձած Ռիզա խանի կարգադրութեամբ 1929 թ. տարուում է մայրաքաղաք, խլելով տեղական գիւղական ազգաբնակչութեան ձեռքից, քաղաքի նորագոյն ձևով, 30-45 մետր լայնացրած փողոցների ջրջման և ազգաբնակչութեան այլ կարիքների համար: Թեհրանը վերջի երկու երեք տարիներում, իր գլխաւոր մասերով, համարեա թէ ամբողջովին վերաշինւել է, եւ և երկյարկանի տներով, գեղեցիկ ծառատունկ փողոցներով, քաղաքային ծաղկանոցներով, սքվերներով և հասարակական մեծ ու հոյակապ շէնքերով:

Թեհրանը Ղազվինի պէս նոյնպէս զուրկ է գետ ու գետակից, մինչդեռ մօտ 300,000 ազգաբնակչութեամբ մայրաքաղաքը, իր արտասովոր ընդարձակ նստւածքով, ունի ձոխ բուսականութիւն, անհատ մեծամեծներ ի և հարուստների խոշոր պարտէզներ և տների մեծ մասի բակերում մեծ ու փոքր աւազաններ, կիլոմետրներ տարածւող լաւ մշակւած դաշտեր և բաղմաթիւ գիւղեր: Գիւղերի մի մեծ թիւը ընկած է քաղաքի հիւսիս արեւելեան դէպի լեռնաշղթաները բարձրացող հովասուն գիրքերում, մօտ 15-20 կիլոմետր հեռաւորութեամբ, որոնք ծառայում են մայրաքաղաքի համար իբրեւ ամարանոցների:

Քաղաքի նստւածքը միանգամայն հարթ տարածութիւն է, նախկին տիրապետողների օրով աղիւսէ պարիսպներով և մեծ խրամատով պաշտպանւած, առանց որ և է բնական ամրութեան: Ներկայումս պարիսպները փլցնում են և խրամատները լցնում, իբրեւ կարեւորութիւնից զուրկ բեռնաւորում: Այդ հարթութիւնը ոչ շատ թեք մակերևոյթով բարձրանում է դէպի իր ամարանոցային գիւղերը, որտեղ նախկին ու ներկայ շահերը սքանչելի ամարանոցեր ու պալատներ ունին շինած, ոչ պակաս չափով եւրոպական դասպանատները, մանաւանդ նախկին ցարականը և անգղիականը: Պարսիկ մեծամեծներն ու հարուստները նոյնպէս ունին գեղեցիկ ամառանոցի շէնքեր, ընդարձակ պարսերով և պարտէզներով, թէ՛ դեկորատիւ եւ թէ՛ պտղատու ծառերից: Այդ բարձունքները շարունակութիւնն են կազմում Պարսկաստանի ամենաբարձր լեռների, Դեմաւէնդի լեռնաշղթայի, որի մէջն է 21,000 ոտնաչափ՝ առասպելներով հարուստ գագաթը, մշտական ձիւնով ծածկւած և երկրի հեռաւոր տեղերից երեացող:

Լեռնաշղթան մայրաքաղաքի հետեւում մի տեսակ պատնէշի պէս կանգնած է հիւսիսի սառնամանիքների դէմ յանդիման և իր անդնդախոր ձորերում պահում է մըշտական անհալ ձեռն մեծ կոյտեր և սառցարաններ: Բնականից այդ եղանակով ամ-

բարւած խոնաւութիւնը աստիճանաբար հալւելով սուղւում է երկրի ներսը, իսկ պարսիկ ժողովուրդը, բազմագարեայ քաղաքակրթութեան ուղիներով ընթանալով, գետնատակ տուններն է ծակծկում, որոշ հեռաւորութեամբ հորերի բացւածքներով և այդ տուններին մէջ կուտակւած ջրերը հաւաքում է ինքնահոս առունների մէջ և ծառայեցնում իր կարիքներին, ինչպէս իւրենից առաջ քաղաքակրթւած Ուրարտացիները և միւս հին ազգերն էին անում:

Քանքաններն են զլիսաւորապէս Թեհրան մայրաքաղաքի, նրա ազգաբնակչութեան, նրա բազմաթիւ ամարանոցներին բազմապիսի կարիքների համար ջուր մատակարարում, որովհետեւ ինքնաբուզիս ջրերը աննշան քանակ են:

Թեհրանից մինչև Սպահան, Մեծ կոշւած Շահաբասի հնութեան մնացորդներով հարուստ մայրաքաղաքը, հինգ հարիւր կիլոմետր է, գէպի հարաւ ընկած, Պարսկաստանի համարեա կենտրոնական մասում: Այդ վիթխարի տարածութեան մէջ, 125 կիլոմետրի վրայ Ղոււմ քաղաքն է գլխունում, շիա մահմեդականների ամենամեծ սրբավայրերից մէկը, որի միջով համանուն գետակն է հոսում և այնուհետեւ մինչեւ Սպահան ինքնահոս ջրեր չէք տեսնում և միայն մի տեղ մի բարակ աղբիւրի էք հանդիպում: Միմեանցից բաւական հեռու, անծայր ամայութիւններով անջատւած

գիւղեր և շէն տեղեր են պատահում, որ իրենց գոյութեամբ դարձեալ քարհիւքների ջրերին են պարտական:

Սպահանի միջով հոսում է երկրի կենտրոնական մասի ամենամեծ գետը, Զաւանդառուտ գետը, որը դարնանը բաւական խոշոր կերպարանք է ստանում, ծածկելով իր հունի ընդարձակ աւաղանը, իսկ հազւագիւտ տարիներում, ձեան և անձրևների խռատ ժամանակներում, ափերն էլ է հեղեղում: Գետի վրայ շինւած են չորս կամուրջներ, Շահաբասեան դարից, երկուքը մի շարք աչքերով և ճարտարապետական գեղեցկութիւն տւող յաւելւածք շինւածներով: Քաղաքը գտնւում է ձախ ափին, իսկ աջ ափը տրւած էր Հայապտանից 1605 թ. բռնութեամբ գերեզարած Հայերին, որ Նոր-Ջուղա անունով քաղաք էին հիմնել, եօթ թաղից բաղկացած, Երեւանի, Թարվիզի, Քոչերի և ին. անուններով, անշուշտ համապատասխան գաղթականների նախնական բնակատեղերի անունների յիշատակութեամբ: Այժմ այդ մասում ևս, ինչպէս Նոր-Ջուղայի շրջապատում, Նոր-Նախիջևանում, ապրում են Հայերից աւելի շատ տեղացի բնիկներ:

Զաւանդառուտը սկիզբն է առնում Փերիա և Զարմահալ լեռնային բարձրադիր գաւառներից, որ նոյն ժամանակը գերեզարած հայ գիւղական ժողովրդի բնակչութեան վայրերն են ծառայում: Սպահանից

մինչև այդ գաւառները եղող տարածու-
թեան բարձրանալը շատ աննկատելի է և
սայլի բնական և չպատրաստած ճանա-
պարհը որ և է աչքի ընկնող թեքութեան
չի հանդիպում, հետեւապէս և գետի հո-
սանքը Հայաստանի գետերի պէս անդըն-
դախորդ գահավիժումների ընթացք չունի
և ոչ էլ Ռուսաստանի գետերի դանդաղու-
թիւնը:

Բաւական մեծ գետի ջրերի մինչև վեր-
ջին կաթիլը օգտագործուած է ոռոգման
համար, բայց այստեղ ևս, գետի ամբողջ
ընթացքին զուգահեռ, աջ և ձախ ափե-
րին, սկսած յիշեալ Փերիա և Չարմահալ
գաւառներից, գործում են անվերջ քան-
քաններ, մի քանի անգամ աւելի հողա-
մասեր մշակելի դարձնելով, քան գետի
ջրերը կարող էին: Օրինակ՝ Նոր-Ջուղան
գետի ջրից մաս ունի և սեպհական առու,
բայց այդ առուի ջուրը ոռոգման համար
բաժանելով բաւական ընդարձակ սեպհա-
կան դաշտի վրայ, որի կիսից աւելին խա-
ղողի այգիներ են, իւրաքանչիւր իրաւա-
տիրոջ յատկացրած ժամանակամիջոցում,
ամառւայ շոգերին հազիւ երկուսից երեք
անգամ ջրելու հերթ է հասնում, մինչդեռ
խաղողի այգիները տիրող տաքութեան
պատճառով շաբաթական ջուր են պահան-
ջում: Իսկ այդ թերին լրացնում և բա-
ւարարում են հորերի ջրերով: Ամեն այգի
իր սեպհական հորն ունի, երբեմն աւելի:

Ինչպէս նկատուել է, այդ հորերն էլ քար-
հիգներու կարգին պիտի հաշուել, իբրեւ
ստորերկրեայ պաշարի մասնակիցներ:

Գիւղատնտեսական ասպարիզում Պարս-
կաստանի կուլտուրան ամենաարժէքաւոր
արտագրանքներն ունի: Երկրի մի ծայ-
րից մինչև միւսը, որտեղ, իբրեւ անհրա-
ժեշտ պայման, ջրելու հնարաւորութիւն
կայ, հասնում և մշակուած են խաղողի
որթը, ամենաընտիր և բազմաթիւ տեսակ-
ների, գեղձն ու ծիրանը, նուշն ու թուզը,
չերամապահութեան և պտուղների թուփը,
ձիթենին իւղ արտագրող, խնձորն ու տան-
ձը, ընկոյզն ու կաղինը. իսկ Շիրակից
սկսած և աւելի հարաւ հասնում են ար-
մաւը, Փստան, լիմոնն ու նարինջը, ևէն
Վերջինները մեծ ծառերի պէս բացօդեայ
բուսնում են Գիւլանում ու Մազանդարա-
նում, կասպից ծովի հարաւային ափերին,
որտեղ վերջերս սկսել են մշակել թէյի
թուփը և Հնդկաստանի ջութը — վուշի
մանյածք ստանալու: Հողամշակութեան
սերմերն են՝ ցորենն ու գարին, եգիպ-
տացորենը, կորեկը, հաճարը, բամբակը,
թամբաքուն և ամեն տեսակ ընդհողէններ:

Երկիրը հողի պակասութեան հոսկա-
ցողութիւն չունի, այլ պակասում է ջուրը,
որը արժէքաւորում է հողը և մարդկային
կենցաղը հնարաւոր դարձնում: Զրի ար-
ժէքին պիտի վերագրել հողամշակութեան
ինտենսիւ որոշ ձեւերի կիրարկումը: Նոյն

բնակիչներին կերակուր է ծառայում: Սակայն այդ մասում ևս հանդիպում են միայն փոքրիկ և աննշան ինքնահոս առուակներ և մի գետակ: Մշակման դաշտերի մօտ հանդիպում էք դարձեալ կամ հորերի կամ քարհիզների:

Բուշիր քաղաքը գտնւում է Պարսից ծոցի ափին և երկրի հարաւի մեծ նաւահանգիստն է, Հնդկական ովկիանոս մըտնելու համար: Այդտեղ ևս նոյն սիւտեմն է գործում, հորն ու քարհիզը, լրացնելու ինքնահոս սակաւաքանակ ջրերի պակասը:

Սպահանից դէպի արեւելահարաւ են ընկած Եզգ ու Քրման քաղաքները, իսկ դէպի հիւսիս—արեւմուտք Սուլթանաբադ, Համադան, Քիրմանշահ քաղաքները, իրենց ընդարձակ գաւառներով: Այդ բոլոր վայրերում ևս նոյն սիւտեմն է թագաւորում և ոռոգման նոյն եղանակը:

Դարերի փորձն ու պահանջը Պարսկաստանում քանքանափորների յատուկ կադրեր է առաջ բերել: Կան այնպիսի գիւղեր, որոնց բնակիչների գլխաւոր գործն է քանքանափորութիւնը և նրանց մաքրումն ու պահպանումը: Ամէն երկու, առ առաւելն երեք տարուց յետոյ քանքանները ներսից պիտի մաքրւին, այլապէս խոնավութիւնից չամրացրած տունեղներից թափւող հողը ջրի քանակը կ'պակսեցնի և լճացումներ ստեղծելով, աւերներ կ'պատճառի: Սակայն որքան փոքր է այդ ծախ-

քը, համեմատած բաց առուների տարէ ցտարի անհրաժեշտ մաքրումների համեմատութեամբ: Քանքանափորները գործնական հմտութեամբ ի վիճակի են նոր փորել լիք քանքանների տեղերն ու ուղղութիւնը որոշել, թէեւ Պարսկաստանում այդ այնքան էլ դժւար չէ, որովհետեւ կան քանքաններ շատ տեղերում դարեր առաջ գործադրւած և ներկայի աղգաբնակութեան սակաւութեան և աղքատութեան պատճառով երեսի վրայ են ձգւած և նոր կարիքի համար հարկաւոր է այդ հինը նորոգել:

Հայաստանը իբրեւ Պարսկաստանի սահմանակից երկիր, կլիմայական և հողամըշակման բաւական ընդհանուր գծեր ունի, բայց մեր երկիրը իր փոքրութեամբ ոչ այնքան սակաւաջուր է և ոչ էլ այնպիսի ընդարձակ անապատներով է ճոխացած: Հիմնական նմանութիւնն այն է, որ մեր երկրում գիւղատնտեսութեան յաջողութեան համար ոռոգումը անհրաժեշտ է: Յայտնի սահմաններում, լինելիք մեր առաջարկն է, Պարսկաստանի և Ուրարտացիների օրինակն աչքի առաջ ունենալով մեր երկրի համար որոշել ղեկավար սկզբունք դարձնել քարհիզափորութիւնը Հայաստանի Կառավարութեան ոռոգման ծրարագրի մէջ, քարհիզների օգտագործումը ոչ միայն անուշաղիւր չթողնել, այլ առաջնակարգ տեղ տալ:

Թ. Հայաստանի ջրային ռեսուրսները.

Բնութիւնից մեր երկրին տրւած են երկու վիթխարի ջրամբարներ, որ տարւայ ձիւնաբեր և անձրևաբեր եղանակներին նախ, հեռու տեղերի ջրատար ամպերը գէպի իրենց են քաշում և ապա իրենց ծոցում գոյացած վիթխարի խոռոչներում և ստորերկրայ շերտերում ամբարում են, տարւայ ընթացքում ամբողջ երկրին մատակարարելու համար: Դոցանից մէկը Արագած լեռն է իր լայն փռւածքով, Արայի, Սպիտակի և Զաջուռի բարձունքների հետ, միւսը Աղմաղանի, Միսխանէի և Գեղարքունեաց լեռների բարձունքում թառած Սեւանայ լիւնը, 640 ոտք ծովից բարձր: Մեր երկրի, Պարսկաստանի հետ համեմատած, չափազանց առատ ջրերը, աղբիւրներով, գետակներով ու գետերով այդ երկու վիթխարի մասիւններիցն են սկիզբն առնում և գահալէժ բարձունքներից գլորւում են մեր և մասամբ մեր երկու հարեւան հանրապետութիւնների դաշտային հողերը պտղաբեր և մշակելի դարձնում: Արագածի բարձր գագաթը չը հաշւած, երկու զանգւածներ համարեա նոյն բարձրութեան վրայ են գտնւում, արեւելից արեւմուտք գէմ յանդիման կանգնած:

Արագածից բղխող ջրերն են, Ախուրեանը, որ արեւելից իր մէջ է ընդունում

լերան վտակները և ստորերկրայ հոսանքի ջրերը. Սեւ ջուրը, կազմւած ամբողջովին վիթխարի աղբիւրներից և ստորերկրայ սուզմունքներից: Այդ գետը մինչև իր գոլրս գալու տեղը Արարատեան դաշտի սկսւածքում, ծածկւած է լուռայի հաստ շերտով և հոսելով ցածր մակերեսով լճաւայ, ընդամենը 20-25 կիլոմետր երկարութեամբ և շատ քիչ օգուտ տալով, թափւում է Արաքսի մէջ: Արագածի ամենաօգտակար գետը Քասախն է, որի ամեն մի կաթիլ ջուրը ամառայ եղանակին, գետի սկսւածքից մինչև Սեւրի հետ խառնւելը, օգտագործւում է ափերին ապրող բազմաթիւ գիւղերի բնակիչների ձեռքով: Արագածը Սպիտակի բարձունքներից իր ջրերից բաժին է հանում Լոռայ Զորագէտին-Դեբեդջային, իսկ Եղվարդի ուղղութեամբ Զանգուին: Ի վերջոյ Արագածի բարձունքներից են ներքև սուզւում այն մեծ հաւիճները, որ փռւած են, միանգամայն անօգուտ և փնասակար եղանակով, սկսած Սարգարապատի շրջանից մինչև Էջմիածնի ու Զորանքարայի ցածրադիր հողերը: Թէ որքան ջրեր են սուզւում երկրի աւելի խորը շերտերը, արտեղեան ջրամբարներ կազմելով, արտեղեան հորերի յաճախութիւնը ապագայում կ'աւարդեն:

Սեանի և նրա վիթխարի շրջապատի զանգւածը, թէ աւելի ջրեր է ընդունում իր մէջ և թէ աւելի թւով ու ջրառատ գե-

տեր հոսեցնում իր կրծքից: Անցեալ 1932ին ինջիներ Տէր Աստուածատրեանի Մոսկվայում կարգացած մի զեկուցման քաղաքացիական տեղեկանում ենք, որ լեռնային 6340-րդ մեծ բարձրութեան վրայ գտնուող Սեւանայ լիճը 1413 քառակուսի կիլոմետր տարածութիւն ունի, որ նրա մէջ երկնքից թափուող և շրջակայքից ներս հոսող ջրերի քանակն է, ամբողջ տարին հաշւի առած, ամէն մի վայրկեանում 50,4 խորանարդ մետր. դուրս տւածը միայն 2,8 մետր, իսկ մնացորդը ամբողջովին լճի մակերեսով ժլտական հաւասարակշռութեան մէջ պահելով, պակասում է անընդհատ գոլորշիացումով: Զեկուցման ամփոփումը խիստ համառօտ էր, այլապէս մեզ համար մոլթ է մնում, թէ միթէ՞ յարգելի ինջիները Սեւանի յատակը համարում է առանց ծակոտկէնների և ճեղքւածների մի կաթսայ, որ այդ յատակից չեն կարող ջրեր իրենց համար ստորերկրեայ անցքեր գտնել և մեր երկրի զանազան աղբիւրներին ջուր մատակարարել: Առերեւոյթ ի նկատի է առնւած միայն լճից անմիջապէս դուրս եկող ջուրը, Զանգու գետի մի ճիւղը և գոլորշիացումը: Այդ առումով, իրաւ է, լճի ջուրը 50 մետրով իջնելով, երկրի ջրատեսութեան համար աննկատելի կ'մնայ:

Բաւականանա՞նք միայն անուններով յիշատակել այն գլխաւոր և աչքի ընկնող գետերը, որ իրենց ծագումով Սեւանի մեծ

զանգւածին են պարտական, յորդացած տեղական և մերձակայ լեռների ջրերով. Զանգուն, Գառնին, Վեդին, Արփաչայը, Երնշակը կամ Նախիջևանի գետը, Բաղարչայը, միջին հոսանքում Որոտն, ստորինում Բարգուշատ կոչմամբ, Զաբուղն ու Յագարին, Խաչէնը, Թառթառը, Շամքորը, Աղստեւը և Զորագետը կամ Դեբէդ գետը:

Սեւանն ընդունելով մի մեծ շրջանակի կենտրոն, յիշւած գետերը նրա շաւիղներն են՝ ուղղւած դէպի նրա պերիփերիան և այնպիսի դասաւորութեամբ, որ երկրի բոլոր մասերը կարող են ինքնահոս եղանակով ոռոգման ենթարկել: Սակայն, եթէ նոյն իսկ այդ երեւոյցող ջրերի քանակը բաւականանայ ոռոգման կարիքներին, ուշագրութեան պիտի առնենք մէկ կարեւոր հանգամանք: Մեր լեռների մեծ բարձրութիւնների հետեանքով, նրանցից բոլոր գետերը շատ արագավազ են, ներքեւ են գլորւում ահռելի վիհերով ու զժւարամերձ ժայռերի պատուածներով և ընդհանրապէս օգտակար են դառնում զաշտային մասը հասնելուց յետոյ: Մեր երկրի լեռնային և լեռնաստորոտ մասերը գուրկ են մնում ջրերից: Անկախ դրանից, եթէ ջրերը գործադրեն բաւարար չափերով բարձրադիր մասերում, կ'զրկւեն ստորին զաշտերը, երկրագործական բարձր կուլտուրաների վայրերը:

Աւելորդ անգամ կրկնելով պիտի առնենք, թէ ջրերի տնտեսաբար օգտագոր-

ծումը, թէ ծախքերի անհամեմատ խնայողութիւնը գուցէ թելագրեն Պարսկաստանի և Ուրարտացիների օրինակով ընթանալ և մեր երկիրը ևս քանքաններ ունենալ:

Մեր ունեցած տեղեկութիւններով 1765-70 թ. Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսն էր, որ Էջմիածնում առաջին քանքանը փորել տւեց: Նա ինքը ծնւած լինելով Սպահանի մօտ Նոր-Զուղայում և ծանօթ պարսկական քանքաններին, Էջմիածնի հին և սառը կոչւած քանքանները հանել տւեց, որ խլամեղու և փոքր չափով հողեր ոռոգելու էին ծառայում: Ամենայն հաւանականութեամբ քանքանափորներն այնտեղից հրաւիրւած պարսիկներ էին:

Նոյն գործի կրկնութիւնը մինք տեսնում ենք Խրիմեան կաթողիկոսի ժամանակ. սա իբրեւ Վանեցի, քաջատեղեակ էր քանքանների օգտակարութեանը. Վանից վարպետներ բերել տւեց և քանքանի նոր գիծ փորել տալով, հնի հետ միացրեց: Նրա ժամանակ, երբ խնամքով մաքրւում էին քանքանի հորերը, հոսող ջուրն այնքան առատ էր, որ Խրիմեանը Ներսիսեան լճի ներքեւում ջրաղաց շինել տւեց, որ գործում էր միշտ լիքը դրութեամբ պահւած լճի թափւած ջրից:

Անշուշտ Պարսկաստանի օրինակով պիտի բացատրել Վեդի գիւղի, Հին-Նախիջևանի, Աղգամի, Զակեան-Չարդախլուի և Գանձակի տակաւին գործող քանքանների գոյութիւնը:

Ժ. Երկրաբան Ինջինեւ Գր. Աղաբաբեանի առաջադիւր.

Իմ ձեռին է ինջ. Գր. Աղաբաբեանի ուսերէն լեզուով հրատարակւած մի փոքր բրոշուրը. Irrigacia Etschmiadzinskih zemil, Kaptaj podzemnich vod, Gornavo Ingenera Gr. Agababiana. 1911 թ.:

Այդ թվականներին Էջմիածնում փոքր կերպով դրւած էր վանական սեպհականութիւն կազմող Վաղարշապատի մօտ 7000 դեսեատին հողերի ոռոգման հարցը: Վանքի յանձնարարութեամբ մի քանի ինջիններն ոռոգման ծրագրեր կազմեցին և իրենց նախահաշիւներով ներկայացրին վանական կառավարութեանը ի գործադրութիւն: Յարական իշխանութիւնը թոյլատրել էր և արտօնել Սեջրից վերցնել 75 բաշ ջուր: Ինկատի էր առնւած այդ ջրով ոռոգել վանքի հարաւային հողամասերը, Ներսիսեան լճից և այն ժամանակեայ անտառից ներքեւ, մինչև ղորուղիները տալով ջուր մասը:

Առաջի ծրագիրը լեռնային ուս ինջիններ Կազասիւն էր, որ հնարաւոր էր համարում օգտւել միայն արտօնութեան երրորդ մասով, 25 բաշ ջրով. արդէն գոյութիւն ունեցող Սեջրի առւի միջոցով բերել վանքի հողերը և ջրհան մղկղանների միջոցով բարձրացնել ու ջրել միայն մօտ 600 դեսեատին հող: Ծրագիրը պահանջում էր

միանւագ 140,113 ռուբլի, իսկ տարեկան ծախք պիտի կատարեր, մէջը հաշւած տուկոսներն ու զրամագլխի աստիճանական գեղջումը, 19,638 ռ.: Այդ հաշուով ամէն դեսեատնի միանւագ ծախքը հաւասար էր 230 ռ., իսկ տարեկանը 32 ռ.:

Երկրորդ ծրագիրը ներկայացնողներն էին ինչ. Ա. Լիսիցեան և Տեւ Վարդանեան, որ հնարաւոր եւ օգտակար էին համարում օգտւել արտօնւած ջրի ամբողջութիւնից, բետոնի խողովակներով ջուր բերել ինքնահոս եղանակով մինչև վանքի հողերը և չորս աստիճան ջրհաններ գործադրելով էլէկտրական ոյժով առաջի շարք նասոսներով ջրել 270 դեսեատին, երկրորդ շարքով 620 դ., երրորդով 390 դ. և չորրորդով 940 դ.: Բրոշիւրի մէջ ծրագրի նախահաշիւը չի ցոյց տրւած, այլ նկատւած է, որ խիստ թանգարժէք է և տեղական պայմաններն ի նկատի առած, պատահարների ենթակայ:

Թոււմանեան և Վասիլեւ ինջինները ներկայացրին երրորդ ծրագիրը, որ կայանում էր հետեւալուժ. Կուլիբէկլու գիւղի մօտ բղխող աղբիւրների առաջը պատնէշել, ինքնահոս առու փորել մինչև ջրելիք հողերը, առուի տակ տանելով 1220 դեսեատին, իսկ եթէ պատնէշը փորւի աղբիւրների ակներից 2 արշին աւելի ցած, նոյն եղանակով կարելի է ջրել միայն 1020 դ.: Նախահաշուով ծախք ցոյց է տրւած 20 -

25,000 ռ. պատնէշի, աղբիւրների (Քասախ գետի վրայ) և առուի համար: Այդ առաջարկը աւելի բանաւոր համարւելով, վանքը ձեռնարկեց գործի. պատնէշի վրայ ծախսեց 10,000 ռ.: Բայց լճացած ջրերը պատռեցին պատնէշը և ծախսած գումարը իսկապէս ջուրը տարաւ:

Չորրորդ առաջարկը վերջապէս ինջինեւ Կիրակոսեանին էր, որ ցանկանում էր ընդլայնել Երեանի իր կառուցած փոքրիկ էլէկտրական հիդրոկայանը, էլէկտրական հոսանքը բերել էջմիրածին, վանքի մերձակայքում աւելի խորը հորերով քանքան փորել և ստորգետնեայ ջրերը նասոսներով բարձրացնել և ջրել, մի կողմ թողնելով Սեւջուրը, հարաւում ընկած անտառից ներքեի հողերը: Սրա միանւագ ծախքն էր քանքանների համար 25,000 ռ., իսկ էլէկտրական ոյժը տեղ հասցնելու համար նասոսների հետ միասին, 130,000 ռ.: Դարձեալ չի ցոյց տրւած թէ տարեկան որքան ծախք էր պահանջում:

Բրոշիւրի հեղինակ Աղաբաբեանը վերոյիշեալ ծրագրերի նկատմամբ համառօտակի, մի քանի նախադասութիւններով հնարաւոր է համարում Թումանեանի և ընկերոջ ծրագիրը. Կիրակոսեանինը այն չափով, որ կարիք չկայ նասոսների և էլէկտրական ոյժի, այլ հորերը շարունակելով պիտի գետնի երեսը ջուրը հանել, մանաւանդ որ հողի արագութեամբ իջնող

մակերևոյթը այդ հնարաւորութիւնը տալիս է, մի փոքր տարածութիւն աւելի պակաս ջրեղով:

Հետաքրքիրն այս փաստն է, որ կամենում ենք այստեղ յատուկ շեշտով յիշատակել: Վանքի տպարանում այդ ժամանակ գործում էր ինքնուս վարպետ Ղեւոնդ Ղարախանեանը, իր ուշիմութեամբ յայտնի մէկը, որ իբրեւ պարսկաստանցի, քաջածանօթ էր այն տեղի քանքանափութեան գործին թէ Թաւրիզում և թէ Սպահանում: Նա լսելով դիպումաւոր կիրակոսեանի մեծածախք պահանջը, խնդրեց իրեն տրամադրել ընդամենը 1200 ու., որով նա խոստանում էր արդէն գոյութիւն ունեցող հորերը խորացնել և տարածութիւնը երկարացնել. ապա արդէն պատրաստի նաստսներով և վանքի էլէկտրական կայարանը գործի դնելով, չորս դիւմանոց խողովակով օր ու գիշեր, անընդհատ իր փորած հորերից ջուր հանել: Վանքը վարպետի պահանջած ծախքը վճարեց. վարպետը տառաջի կատարեց իր խոստումը և ստացաւ 1200 ու. պարգև: Վարպետի փորած հորերը մինչ օրս մնում են և գործում ներսիսեան լիճը ջուր լցնելով:

Ծանօթանանք Աղաբաբեանի սեպհական առաջարկին: Բրոշլւրի ամենից հետաքրքիր մասը կազմում է՝ նրկաբանութիւն եւ Վաղարշապատի դաշտի ստորերկրեայ ջրաբանութիւն — Geologia i Podziemna Gid-

rologia Vigarshatamskoi ravliny: Իբրեւ երկրաբան ինչ. Աղաբաբեանը չափեց և ուսումնասիրեց Վաղարշապատում և մերձակայ գիւղերում գոյութիւն ունեցող ջրհորները, հաշւի առաւ հին և նոր քանքանները, չափեց Սեջրի քանակը ակունքների մօտ և Իգգիրի շոսէի վրայ եղող կամուրջի տակը. հաշւի առաւ Ղորուղի, Զոբանքարայի, Վարմաղիարի ճահիճները և եզրակացութիւններ տալիս է այդ տուեալներով:

Արագածի խարիսի կազմող Վաղարշապատի դաշտը ծածկւած է, զանազան հաստութեամբ և ծաւալով, երեւցող լաւաների դարաշրջանից մնացած աւազներով և հեղեղատների զանգւածներով: Երկնքից տեղացող անձրեւն ու ձիւնը յիշեալ ծակոտէն միջավայրով ծծվում են երկրի ներսը, մինչև կաւային շերտերը, որպիսի արգելքի հետեւանքով կամ աղբիւրներ կազմելով երկրի երեսն են դուրս գալիս, ինչպիսիք են Սեջրի վիթխարի աղբիւրները, կամ թեք մակերևոյթով աւելի հեռուները ծծւելով, կազմում են յիշատակած ճահիճները:

Արագածից անմիջապէս եկող հոսանքների միանում են Արայի լեռան և տեղական տարածութիւնների ստորերկրեայ ջրերը: Թէ ինչ մեծ չափեր ունին ստորերկրեայ ջրերը, ցոյց են տալիս նոյն Սեջրի վրայ կատարած չափումները: 1910 թ.

Նոյեմբեր ամսին, հետեւապէս ստորերկրեայ ջրերի բաւական պակասած ժամանակը, թուրքական Ձէյվա գիւղի մօտ Սեւրը հոսում էր ամեն մի վայրկեանում 7,500 լիտր քանակութեամբ, իսկ կամուրջի մօտ, ընդամենը 7,5 վերստ ներքեւ, այդ քանակը հաւասար էր 39,000 լիտրի, որի մի հազար լիտրը Բասախի խառնարանից է աւելանում, մնացեալ 30,000 լիտրը ստորերկրեայ ջրերի սուզւած քներից էր գոյանում, այն ևս 7,5 վերստ չընչին տարածութեան մէջ: Փայլուն ապուցոյց՝ թէ յատկապէս Վաղարշապատի դաշտի խորքերում ինչ ահեկի քանակութեամբ ջրեր կան թագնւած:

Մի քանի տարի անց, մենք տուր ունեցանք Ամբերդի ձորը տեսնելու և լսեցի, որ այդ ձորից զանազան գիւղերի համայնքներ իրենց համար ջուր են տանում: Ձորի ամենաբարձր դիրքից սկսած մինչև բերդի տակը այդ առուների թիւը 12 էր: Ինկապի ունենալով, որ Ամբերդը սկզբնաբար հիմնւել է Ուրարտայիների ձեռքով և կարծելով, որ առուների սկսւածքը ևս նրանցից է մնացել, ձորում հետախուզութիւններ կատարեցի սեպածե արձանադրութիւն գտնելու յուսով: Սեպածեի փոխարէն հանդիպեցի մալինա թփերի մեծ քանակութեան, հասած պտուղներով, չափազանց անուշ և հոտաւետ յատկութեամբ: Տեսայ միեւնոյն ժամանակ թէ

ինչպէս են կազմուած 12 առուագլուխները: Խորը պատուածքով ներքեւ իջնող ձորի երկու փէշերից անընդհատ ջրեր են սուզւում: Ամեն մի առուտէր ձորի մէջ կանգնեցրած պատնէշով մաքուր կտրում է մինչ այդ հոսող ջուրը. հետեւեալ նոր առուագլուխը 100-200 մետր ներքեւ է, բաւական տարածութիւն նոր ջրերի գոյացման, նոր առուատիրոջ համար:

Այն ինչ որ Սեւրում է կատարւում գետնի խորքերից, աչքի համար ոչ տեսանելի, Ամբերդայ ձորում աչիներէ է կատարւում:

Դառնանք Աղաբաբեանին: Ստորերկրեայ ջրերի փաստ է համարւում նաև Ուլուխանլու կայարանի մօտ փորւած արտեզեան ջրհորը, որ ընդամենը 12 սաժէն խորութեամբ, 3 գիւմանոց խողովակով վայրկեանում 22 լիտր ջուր է տալիս: Հաշի է առնում վանքի հին և նոր քանքանները, որոնց սկսւած ամենաբարձր հորը Սեւրի մակերեւոյթից 18 սաժէն բարձր է, հետեւապէս Վաղարշապատի հողերի բարձրագիր մասերը ևս կարելի է ջրել, առանց Սեւրի մակերեւոյթին ինքնահոս առուի դիմելու, կամ արհեստական նասոսների ջրաբարձրացմանը: Խորհրդային իշխանութիւնը մի քանի նոր արտեզեան ջրհորներ է փորել, որ բրոշլարի գրեւոր ժամանակ չկային:

Հորերի չափումը ի յայտ բերեց մի ու-

Քիչ հանգամանք. Վաղարշապատի դաշտը
ստորերկրեայ ջրերի երկու շերտ ունի. ա-
ռաջինը սկսւում է Գասախ գետից և տա-
րածւում է մինչև Շողակաթի վանքը, ոչ
այնքան խոր հոսող ջրերով: Երկրորդ շեր-
տը սկսւում է այդտեղից և տարածւում է
դէպի Զուարթնոցը, որտեղ ջրի հոսանքը
9 սաժէն աւելի խորն է ընկած առաջինից:

Ընդհանուր տեղագրական ծանոթութեան վրայ հիմնած՝ նա վստքին առաջարկեց հինգերորդ ծրագիրը. մի կողմ թողնել Սևջրի և նասոսների մեծածախք ձեռնարկները, փորել երեք ուղղութեամբ նոր երեք քանքաններ, ծախսելով 30,000 + 10,000 + 30,000 ընդամենը միանուագ 70,000 ռուբլի, և գոյութիւն ունեցող առուների հետ կոմբինացիաներ կատարելով, ջրել վանքի չջրած 4,500 դեսետին հողը, հետեւապէս վաղարշապատի ամբողջ դաշտը:

Երեք քանքանների տարեկան նորագուծիւնների և մաքրելու ծախքը չնչին է՝ իննի:

Քարհիզները կամ քանքանների մասին մի ամփոփ տեղեկություն կարդացելի Մարիետա Շահինյանին «Օրագրություն» գրւածքում, հրատարակած 1932 թ. որ իմ ձեռս անցաւ սոյն 1933 թ. մայիսին, որ համառոտութեան մէջ շատ սիրուն եղանակով լուսաբանում է այդ խնդիրը: Նա գրւած է այսպէս.

«Գանձակի ջրամատակարարում. պատ-
ժւած ինժինէր գիտորակէի Սուխինի կողմից:

«Ագրբեջանում» ջրամատակարարումը կատարւում է Բարհիզնեռով, տեղական յատուկ շինարարութեամբ: Դարհիզները շահին են. մեզ մօտ մտել են Պարսկաստանից, իսկ ծաղումը Ասորեստանից է: Դարհիզ փորողները, քեանքեանչի կոչւած, բացառաբար պարսիկներ են միայն (պէշ-էն-թէ-նէ-ռ-դէ-լ չէ). վերջերս գրանց թւին աւելացել են հայեր և թուրքեր, որ արխաիկ աշխատելու ձևերի մէջ նորութիւններ են մտցրել: Պարսկաստանում քարհիզների օրհատեմն այնքան է առաջ գնացած, որ այնտեղ գետնատակ ջրեր են ժողովում մինչև 150 մետր խորութիւնից (չափաւանդած ինչ է): Մեզ մօտ Ագրբեջանում գոյութիւն ունին մի քանի հազար (?) քարհիզներ. միայն Գանձակի շրջանում կան մօտ 170 քարհիզներ: (Այապէշ յիշած էրէ՛ Բուրբը, 150, հաւաքներ է 170, Կարծո՞ւմ է՞ պէտք է ընդունել որոշ վերադասում): Ի միջի այլոց քարհիզներ կան նաև Կալիֆօրնիայում, բայց աւելի կատարելագործւած ձևով, քանի որ շինողներն ինջիններն են: Ճիշդը Սուխինը առերեւոյթ քարհիզների նկատմամբ թիրահաւատ վերաբերմունք ունի. իսկ ինձ (Շահնէաճէն) թուում էր որ դա գրաւիչ էր և հիմնական միտքը խիստ յաջող:

«Գետերն էլ մարդու նման կրկնակի

«Գիտերն էլ մարդու նման կրկնակի

կեանքով են ապրում, գետնի տակում և գետնի վրայ և յաճախ այդ կրկնակի ապրումները միմեանց չեն ծածկում: Ինչի՞նք Սուխինն այսպէս էր պատմում: Լեռնային գետակը սկիզբն էր առնում բարձր լեռներից և գահավէժ գլորւում է դէպի դաշտը: Նրա անցած ճանապարհի առաջի մասը մեծաւ մասամբ ժայռահունով է ընթանում և ջուրը գետնի մէջ չի ներսուզւում: Բայց հէնց որ գետը հասնում է դաշտային մասերին, որտեղ գետինն արդէն թափանցիկ է, ջուրը ներս է ծծւում և կազմում է վերնագետի հետ երկրորդ մի գետ գետնի տակում, զուգահեռ վերեւինի, բայց ոչ միշտ նրա անմիջական ներքեւում, այլ ճիւղաւորւում է հովհարանման, իսկ տեղ տեղ էլ ճահիճներ է կազմում: (Աւելի քիչ անհասկանալի է ինչի՞նք Աղաբաբեանի պարզաբանութիւնը):

«Եւ ահա քարհիլի միջոցով կարողանում են առնել այդ գետնատակ ջրերը, ստորերկրեայ առուներին տալով որոշ թեքութիւն, որպէս զի ցանկացած տեղում ջուրը բարձրանայ գետնի երեսը... քարհիլը շինում են այսպէս, փորում են 40-50, երբեմն մինչև 60 մետր խորութեամբ (Պարսկաստանում այդ խորութիւնը երբեմն մինչև 150 մետր է հասնում. կրկնա՞ծ է) հորեր մօտ 40 մետր հեռաւորութեամբ և գետնատակում միմեանց հետ միացնում են: Իսկ քարհիլի երկարութիւնը կարող է լինել

երկու երեք, մինչև եօթ կիլոմետր . . . քարհիլի միջոցով ջրատարացումը անհամեմատ աւելի աժան է . . . օրինակ 1931 թուի գներով Գանձակում քանքանի միջոցով որոշ քանակի ջուր ստանալու համար պէտք կ'լինէր ծախսել 6-7 հազար ռուբլի, իսկ նոյն քանակ ջրի համար գետնաերեսի առուներիով ջուր ստանալը կ'արժենար 315 հազար ռուբլի»:

Գանձակի շրջանում, ինչպէս ասել է, Գանձակի գետի ուղղութեամբ գործում են մինչև 170 քանքաններ, գետնաերես են հանում մինչև 80,000,000 խորանարդ մետր ջուր և տարեկան ջրում են 500 հեկտար հող (տե՛ս յիշած գրքի էջ 421-423):

ԺԱ. Եզրակացութիւն եւ մեր առաջարկը.

Մեր երկրի կոնտինենտալ կլիման ոռոգումը անհրաժեշտ է դարձնում: Մեր երկիրը գտնւում է Եւրոպայի քաղաքակրթութեան էտապները նախապատրաստող Ասորա-Բաբելոնիայի, Եգիպտոսի, Փոքր-Ասիայի և Պարսկաստանի սահմաններին կից, որտեղ քաղաքակրթութեան նախագրեալ պայմանը ծառայել է հողի մշակումը ոռոգման միջոցով: Մեր երկրի հնագոյն պատմական բնակիչները, արեւմտաքում Հետիոտները, արեւելքում Ուրարտացիք կամ Խալդիացիք, ուղղուօրէն մասնակցել են հին քաղաքակրթութեան յառաջխա-

դացմանը . մասնաւորապէս իտալիացիք ջրաշինարարութեան մէջ խոշոր, ցայսօր գործող ձեռնարկներ են թողել իրենց ժամանակակայ ամենակատարեալ տեխնիկայով: Զափազանց սակաւաջուր Պարսկաստանն իր մշակելի հողերի համարեա երեք քառորդը օգտակար է դարձնում ստորերկրեայ ջրերի շահագործմամբ: Այս սխտեմի գործադրութիւնը Հայաստանում թէեւ չի ընդհանրացել, բայց Վանի, Թիմարի, Գանձակի, Նախիջևանի գաւառների և էջմիածնի հին ու նոր փորձերը գործի կատարեալ յաջողութեան գրաւականներն են: Գիտական պատրաստութեամբ երկրաբանի ձեռք բերած տուեալները և մանաւանդ վարպետ Ղ. Ղարախանեանի մեծ արդիւնքի ի յայտ բերելը մեր երկրում քանքան ներով առատ ոռոգման և այլ նպատակների համար, ջրեր ստանալուն, ոչ մի կասկած չեն թողնում գործի յաջողութեան համար:

Էջմիածինը չգործադրեց ինջ. Աղաբաբեանի չափազանց խոստումնալից առաջարկը, որովհետեւ 1912 թ., համարեա կէս դար անվերջ դիմումներից յետոյ կովկասեան ցարական իշխանութիւնից իրաւունք ստացաւ Զանգու գետից ինքնահոս առու հանելու և առանց ժամանակ կորսնցնելու անմիջապէս գործի ձեռնարկեց: Վրայ հասաւ տշխարհաւեր պատերազմը և մինչեւ այժմ անուշադիր և անգործադրելի է մը-

նացել քանքանափորութեան խնդիրը, մեծ ծրագրային չափերով:

Մեր գետերի մեծ մասը գոյանում են արտասովոր մեծ աղբիւրներից. ամենախոշորներն են՝ յաճախ յիշւած Սևջուրը, Մենուասի առուի աղբիւրը, Շաքիի աղբիւրը Սիսիանում, Քասախ գետի աղբիւրները՝ Ալիքուչակ գիւղում, Երևան մայրաքաղաքին այնպիսի սքանչելի ջուր մատակարարող Ղրիբուլաղը, Գառնի գետի աղբիւրները և շատ շատերը: Այդքան մեծ յորգութեամբ դուրս ժայթքող աղբիւրներն ապացոյց են, որ հողի ծակոտկէն շերտերով ներս թափանցող ջրերի բաւական խոշոր մասը, աւելի խորը թափանցելու բնական արգելքի հանդիպելով, կուտակւում են մի ուղղութեամբ և մեծ աղբիւրներին սնունդ տալիս. բայց չէ՞ որ որոշ տեղերում արգելիչ շերտերը տարբեր թութիւններ ունին կամ տարբեր խորութիւններ: Հմուտ քանքանափորների և աւելի շուտ երկրաբանների գործն է գտնել այդ տարբեր շերտերի ուղղութիւնը, որոնց ջրերն են զանազան ճահիճների անպէտք և քնսակար գոյացումը առաջ բերում և քանքանի միջոցով, ցանկացած վայրում հանել երկրի երեսը և շինարարութեան նպատակների համար օգտագործել:

Սորհրդային իշխանութիւնը տարէ ցտարի մեծ ծախք ու ջանք է թափում, զրեւաժի միջոցով չորացնել Արաքսի հով-

տի ուղղութեամբ ընկած ճահիճները, մաւարիայի դէմ կուեկու և բամբակամշակութեան համար օգտակար հողեր աւելացընելու: Մասնագէտ անձի վկայութեամբ կապտածով հնարաւոր է Վաղարշապատի դաշտում 4500 դեսետին հող ջրել, եթէ այդ իրագործւէր. չէ՞ որ այդ տեղի էր ունենալու ի հաշիւ ղորուղի, Վարմաղիարի և այլն ճահիճների ջրերի, որով մեծածախք դրենաթի անպէտք կորչող ջրերը երկրի կուլտուրայի մշտական աղբիւր կը դառնային:

Ամբերդի ձորի յիշած բազմաթիւ առուների ջրերը ամառւայ վերջերին բաւական պակասում են և ջրային վէճերն ու ընդհարումները սովորական են դառնում, մինչդեռ նոյն ձորի աջ կողմում քանոզ էրմանի գիւղի և նրանից աւելի բարձր ընկած տեղերում ընդարձակ ճահիճներ կան, որ քանքանների մէջ ի մի հաւաքւած ճահիճները կ'չորացնեն և ջրի սուր պակասութիւնը կ'թեթեացնեն: Նոյնպիսի ճահիճներ ծածկում են Ղարաբեօլից հարաւ-արեւելք ընկած տարածութիւնները: Ծահիճներից ազատ չեն նաև Սեանի լճի մերձակայքի հողերը, Զաղալու գիւղի մօտ նշանաւոր Մազրայի և ուրիշ տեղերում:

Քանքանների օգտակարութեան մոմենտները կարելի է համարել հետեւեալները: Ունենք երկրամասեր, որտեղ ջուր

հասցնելը մեծամեծ ծախքերի հետ կապւած լինելով, օգտագործման հնարաւորութիւնից դուրս են մնում: Քանքանների փորելը, մոնաւանդ ներկայ տեխնիկայի օժանդակութեամբ, կիրարկելով հանքափորութեան սխտեմները, ինչպէս ինչ. Աղաբաբեանն է առաջարկում, աւելի աժան կ'լինի, քան շատ տեղերում առուների անցկացնելը, որովհետեւ ճանապարհին չեն ունենալ այն սոսկալի անհարթութիւնները, որ սովորական են մեր լեռնոտ երկրում: Քանքանները ազատ են հեղեղների և գարնանային յորդացած ջրերի վնասներից. նրանց մաքրելը և կանոնաւոր պահպանելը շատ աւելի զիւրին է և աժան առուներից: Քանքանները ազգաբնակչութեանը կ'մատակարարեն միկրոբներից և վարակումներից ազատ և ամառւայ շոգ եղանակներին զովայուցիւ սառը ջուր:

Քանքանները կ'ունենան և մի ուրիշ խոշոր օգտակարութիւն: Հիդրոէլէկտրոկայանների ցանցը գնալով ծածկում է մեր երկրի բոլոր անկիւնները, շնորհիւ մեր երկրի տրագաժազ գետերի և մանաւանդ Սեանի վիթխարի ջրամբարի: Տեխնիկայի համար բաւական զժար լուծելիք խնդիրներից մէկն է, տուրբիններին ոյժ մատակարարող ջրի քանակը ըստ կարելոյն հաւասար չափերի մէջ պահպանել: Մեր երկրի լեռնային մասերում հանած քանքանները ոռոգման խիստ կարճ սեզոն ունին.

տարւայ մեծագոյն ժամանակը կարելի է
և պէտք է քանքանների ջրերը միացնել
գետերի ջրերին և տուրբինների ջրապա-
շարի պահանջը կայուն դարձնել:

Խորհրդային իրաւակարգում վճռա-
կան կամքի արտայայտութեան օրինակ-
ները շատ են շատ: Հաւատում եմ, որ
նոյն կամքի մէջբերումով, մեր երկիրը
կ'ծածկւի կենդանութիւն տուող ջրի երակ-
ներով: Այդ կ'կատարւի արդէն աւարտած
առունների և դռերի հսկայական ծրագրի
ոռոգման իրագործումով, որոնց լրացուցիչ
կ'ցանկանայի որ միացւէր նաև քարհիւղ-
ների սիստեմի գործադրութիւնը:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶՐԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Մեր ի մի հաւաքած տեղեկութիւննե-
րը ջրաշինարարական գործերի մասին այժմ
Հայաստան անունը կրող երկրամասի վե-
րաբերեալ, որ այդ երկրում յատկապէս
քաղաքակիրթ և բարեկիրթ կենցաղ ըս-
տեղծելու ամենահիմնական խարխիւն է,
կարող են ընթերցողին իրական պատկեր
տալ, թէ հնագոյն քաղաքակրթական կի-
զակէտում բնակութիւն հաստատած ժո-
ղովուրդները ո՞ր չափով են բարերարւել
իրենց վրայ իշխող օտարազգի եւ բնիկ
տէրերից: Այդ տէրերի ստեղծած բարիք-
ների կամ աւելի ուղիղ չարիքների պատ-
կերն աւելի իրական է պատկերանում մեր
աչքերին եթէ թւենք այն աշխատանքները
որ կատարել է Հայաստանի ներկայ Խոր-
հրդային Հանրապետութիւնը, ոչ թէ հա-
զարամեակներում, այլ իր գոյութեան ոչ
երկու տասնամեակ ընդգրկող ակնթար-
թում:

Մեր երկրի խոշորագոյն ջրերի գոր-
ծերի գլուխ կանգնած է ինջիններ Յովսէփ
Տէր Աստուածատրեանը: Մեր կառավա-
րութիւնը նրան յանձնեց Շիրակի բար-
ձրաւանդակ դաշտի ոռոգման գործը. նա

էր որ փայլուն կերպով, ամենակարճ ժամանակում գլուխ հանեց և աւարտեց «Շիրարիսը», որ իբրև սկզբնական գործ հայ վարպետներ և գործաւորներ պատրաստեց հետեւեալ աւելի մեծագոյն ձեռնարկներին համար: Նոյն ինչիները շղթայեց մեր մեծ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին հայրենիքի և նրա երգած Դերետ-Ձորագետը, ծառայացնելով 30,000 ուժանոց էլէքտրակայանին, որով լուսաւորուում է պատմական հնութիւններով այնքան հարուստ Հոռին, հալում է մեր երկրի հարստութիւն կազմող պղնձահանքը, էներգիա է մատակարարում Կիրովականում — նախկին Ղաթաքիլիսա — քիմիական զանազան արտադրանքների հսկայ գործարանին: Այժմ նոյն Տէր Աստուածատրեանը գլուխ է կանգնած առասպելական հսկայ մի գործին. «Սեւ վան-Ջանգու կասկադին», այն է օգտագործել հայկական ամենաբարձր տեղում թառած վիթխարի ջրամբարը եւ տարէ ցտարի բացթողնելով այդ ջրապաշարը, Ջանգու գետի ափերին կառուցանել յաջորդաբար տաս էլէքտրակայաններ, որ Հայաստանին պիտի տան կէս միլիոն ձիու ոյժ, բազմապիսի վիթխարի գործարաններին և ձեռնարկներին անընդհատ ոյժ մատակարարելով և մեր ժողովրդին յարատե բերեկեցութեան աղբիւր ծառայելով: Այդ գործարաններից երկու հսկայ արդէն պատրաստ են. Դավալուի ցեմենտինը և Երե-

ւանի կաուչիկինը, չլիշեմ մի քանի փոքրերը. պատրաստ է նաեւ կասկադի հսկայ կայաններից մէկը, «Բանաքեռգետը», 60,000 անոց էլէկտրոկայանը, որի բացման օրը որոշւած է սոյն թւի Յուլիսի 15ը:

Այդ վիթխարի ձեռնարկի մէջ կարելւորագոյն տեղ է գրաւելու նաեւ ոռոգման գործը. Սեանից հոսող ջուրը իր սկզբնական նպատակը լրացնելուց յետոյ կուտակւելու է ծրագրած մեծ ջրամբարներում և ոռոգելու է Հայաստանի անապատներից 20,000 հեկտար տարածութեամբ «Ղուեր»:

Ամեն մի նոր ձեռնարկի մասին մայրաքաղաքի եւ գաւառական բազմաթիւ թերթեր, որ կարգացել և շատ բան մոռացել էին, ուստի զիմեցի Երեւանում հէնց էն գլխից որ ժամանակին արել են նոյնպէս ջրաչինարարական գործով զբաղւող ինչիներ Գրիգոր Շերմազանեանին և խնդրեցի լրիւ տեղեկութիւններ: Նա ինձ ցոյց տուեց մի գիրք, մեքենայով գրած, լրիւ տեղեկութիւններով, որ պատրաստւած է իբրև պաշտօնական զեկուցում և ներկայացրած է Հայաստանի և Մոսկովայի կենդրոնական իշխանութիւններին: Այդ պատկառանքալոգ գրաւոր փաստաթուղթը ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ խոշոր գումարներ են տարէ ցտարի ծախսուում երկրի բոլոր անկիւնների ոռոգման գործը առաջ տանելու համար. տրւած են մանրամասն հաշիւներ, յատատրւած են մանրամասն հաշիւներ, յատակագծեր, կատարւած և ընթացքի մէջ ե-

զող աշխատանքների լրիւ տեղեկութիւններ, պարզաբանւած բազմաթիւ լուսանկարչական պատկերներով: Այդ զեկոյցը կատարեալ պատկեր է տալիս, թէ գուցէ տոս տարի չանցած, Հայաստանում չեն մնալ այլևս ամայի և անջրգի վայրեր որ կարգաւորւած կը լինին մեր լեռնային գետերի ըմբոստ և վարնան հեղեղներով ահագին մշակած հողամասեր ոչնչացնող ընթացքը, որ վերականգնած կը լինին պատմական առուները նորագոյն տեխնիկայով և բոլոր գիւղերը, բացի ոռոգման նըպատակների, նաև մարդկանց ու կենդանիների համար խմելու առատ և առողջարար ջուր կ'ունենան:

Աշխատանքները կատարուում են ծրագրւած եւ ուսումնասիրւած եղանակով ըստ այսմ.

Ա. — Անց են կացրել բոլորովին նոր առուներ մեծ և փոքր, ամայի և երբեք չջրւած հողամասեր մշակելու և լաւագոյն բերք ստանալու համար: Ես կը յիշատակեմ միայն գլխաւորները: Առաջի տեղը բռնում է Ծիրառուն, 1500 մետր ծովի մակերևոյթից բարձաւանդակի վրայ, որ ոռոգելու է 11,750 հեկտար անջրգի տարածութիւն, իսկ մի մասը նորից թափուելով իր մայր գետի՝ Ախուրեանի ճիւղի մէջ, արդէն ծառայում է լեռնիականի մեծ հիդրոէլեկտրակայանի համար, որի ոյժից օգտուում են քաղաքի լուսաւորութեան, Տեքստիլ

մեծ գործարանի և մսագործարանի մերձակայ գիւղերի և այլ կարիքների համար:

Երեւան քաղաքում, առաջին ելեկտրակայարանի ջուրը գետը թափւելու տեղից սկսած նախանցեալ տարի, ընդամենը 8 ամսւայ կարճ ժամանակամիջոցում, մի մեծ առու շինւեց, որ հասնում է Ղամարլուի շրջանը ահագին տարածութեամբ բամբակամշակման համար անապատ հողեր ոռոգելու, և քաղաքի մէջ կառուցած երկրորդ հիդրոէլեկտրակայանին ոյժ տալու, որովհետեւ առաջի կայարանը ամենևին չէր բաւարարում օրէցօր աճող, արդէն 150,000ը անց աղգաբնակութեան առօրեայ կարիքներին և մանաւանդ նոր կառուցւած գործարաններին:

Աւարտել է Մեղրի շրջանում կարճեւան գիւղի առուն, որ սկսւեց 1923ին և վերջացաւ 1932, շնորհիւ այն բարդ պայմանների, որ կապւած էր այդ շինարարութեան հետ: Սկսւած է Մեղրի գետի վրայ մեծ ծաւալով աշխատանքներ՝ հիդրոէլեկտրակայանի և ոռոգման համար, որ գլուխ գալուց յետոյ պատմական Արևիք գաւառը, պտղաբուծութեան համար ամենաաչքի ընկնող տեղը Հայաստանում, ընդարձակելու է իր արտադրանքը մի քանի անգամ:

Բ. — Կարգաւորում են գոյութիւն ունեցող ջրամատակարարումը նոր պահանջներին յարմարեցնելով: Արաքս գետը իր

ափերը եղերով բարձր ժառերից աղատուում
և Արարատեան դաշտ է դուրս գալիս իր
աջ ափին գտնուող Ղարաղալա-Երուանդա-
կերտ քաղաքի աւերակներից մի փոքր ներ-
քեւ, Արմաւիրի բլուրի մերձակայքում:
Հէնց այդ տեղում հնագոյն ժամանակնե-
րից, նրա ձախ ափին, վերցրւած են մի
շարք առուներ զուգահեռ, մէկը միւսից
ոչ շատ հեռու: Այդ առուներից հնագոյնն
է Ուրարտեան Արգիշտիս Թագաւորի չի-
նածը, որ իր ձեռնարկը յաւերժացրել է
առուի վրայ մեծ ժայռի երեսին փորած
սեպածեւ արձանագրութեամբ: Այդ փոքր
առուները, մի կամ մի քանի գիւղերի յա-
տուկ, թէ նորոգման համար տարէցտարի
մեծ ծախքեր են պահանջում և թէ թանգ-
արժէք ջրի ահապին անօգուտ վատնում
է տեղի ունենում: Կառավարութեան կար-
գադրութեամբ նորագոյն տեքնիկայով կա-
ռուցւեց «Սարգարապատի առուն», որ մինչ-
հե այժմ ջրած հողերի կրկնակի տարածու-
թեանն է բաւարարելու, և միծաքանակ
անապատ՝ բամբակի, խաղողի, արժէքա-
ւոր պտուղների գաշաեր են դառնալու:
Դրանից աւելի կանուխ հիմնովին աւարտ
հանւեց Էջմիածնի վանքի պատրաստած և
ոչ աւարտած, «Լենինեան» անունով վե-
րակոչւած առուն և այն անապատ տարա-
ծութիւնները որ կային Էջմիածնից Երեան
տանող ճանապարհի վրայ, արդէն պա-
տրաստւած այգիներ են լաւագոյն խաղո-

ղի, դեղձի և այլ պտուղների, բոլորը «Պե-
տական Սովխոզներ-սովետական տնտեսու-
թիւններ», օրինակելի մշակմամբ, համե-
մատ գիւղատնտեսական լաւագոյն պա-
հանջներին:

Գ. — Կան այնպիսի ջրեր, որ իրենց
չրջապատի բերրի հողամասերից շատ խոր-
են ընկած և ինքնահոս եղանակով անկա-
րելի է օգտագործել: Այդ ջրերը դարերով
անօգուտ հոսել են, շատ անգամ, իրենց
կազմած ճահիճներով, իբրեւ մալարիայի
բուծարաններ, չրջապատի բնակիչներին
չարիք պատճառելով: Ամենայայտնին է
Էջմիածնից եօթ վերստ արեւմուտք ընկած
Սև ջուր գետը, պատմական Մեծամորը:
Այդ գետը իսկապէս հսկայ մի աղբիւր է,
որ մի քանի տեղերից դուրս ժայթքելով
ակներից երկու վերստաչափ հեռաւորու-
թեան վրայ ոտով անանցանելի մի մեծ գետ
է կազմում և շուրջ բոլոր մեծամեծ ճա-
հիճներ կազմելով միանում է Քասախ գե-
տի հետ և թափւում է Արաքս գետը, շատ
չնչին տարածութիւններ ոռոգելով: Յարի
ժամանակ Էջմիածնի վանքն իրաւունք էր
ստացել իր ցանկացած քանակով այդ ջրից
օգտւելու իր սեպհականութիւն կազմող
Վաղարշապատի գաշտի ոռոգման համար:
Ժամանակին գործը յանձնւեց ինժիներնե-
րի, որ ծրագրեցին ջրաբերանի առաջ ամ-
րակուռ պատնէշ կառուցանել, հնարաւոր
չափով բարձրացնել ջուրը եւ ինքնահոս

ընթացքով բերել հասցնել վանքապատկան հողերը: Ծախսւեց պատկառելի գումար, 12 թէ 15,000 ռուբլի, կառուցւեց պատնէշը, բայց երեւոյց որ ինջիններները հաշիւներն մէջ սխալւել էին, կառուցւածքները չգլմացան ջրի մեծ ոյժին, քանդեցին պատնէշը և ժողովրդական ասացուածքով՝ վանքի ծախքը «ջուրը տարաւ»:

Աւջրի աղբիւրների ամենամեծը բըղխում է Այդր լճից, մի փոքր լճակ բազալտ քարերի ափերով եղբւրած: Կառավարութիւնը գործի գլխին կարգեց ինջիններ Շերմազեանին, որը ծրագրեց Երևանից, կառավարութեան նոր պատրաստած էլէքտրակայարանից, 1400 ձիու ոյժ փոխադրել մինչև այդ լճակը, այնտեղ շինել մեծ ջրամբար ջրի մակերևոյթից 10 մետր բարձր, մեծ ջրհան մեքենաներով ջուրը բարձրացնել ջրամբարը և ինքնահոս առուով բերել մինչև մշակելիք հողերը: Ծրագրւած 6000 հեկտարից 2475 հեկտարը ներկայումս կենդանացել է այդ ջրով: Նման ջրհաններ գործում են նաև Ղամարլուի շրջանում և ջրհաններով արդէն մշակւում են 4905 հեկտար հողեր:

Դ. — Հայաստանի գետերի մեծ մասի ստորին վայրերում, նախ քան Արաքս թափւելը՝ կազմւում են մեծամեծ ճահիճներ: Այդպէս են Աւջրի, Զանգուի, Վեդիի գետերը: Այդ ճահիճները մեծ չարիք են, ինչպէս յիշւեց, իբրև մոծակարուծ վայ-

րեր և իբրև լաւագոյն հողերի անպետքացընողներ: Մալարիան հայ դաշտաբնակ բնակիչների աղէտն է և դարերի ընթացքում չգիտենք որ և է իշխող, որ այդ մեծ աղէտի դէմ միջոցներ ձեռնարկած լինի: Խորհրդային կառավարութիւնն է, որ հէնց էն գլխից ուժեղ կռիւ է յայտարարել այդ աղէտի դէմ բժշկական պրոֆիլակտիկ միջոցառումներով, տրոպիկայանների հիմնարկներով, ճահիճները նաւթով սրսկելով և որ ամենից գլխաւորն է, ճահիճների աստիճանական չորացումներով, որով ստացւում են նորանոր պտւարտ հողամասեր բամբակամշակման բարձր կուլտուրայի համար:

Ե. — Պատմութեան մէջ ինձ յայտնի չեն դէպքեր թէ երբևէ աշխատանք կատարւած լինի մեր երկրի լեռնային գետերի կարգաւորման մասին: Խորհրդային իշխանութեան երկրորդ տարին էր, որ Երևանի միջով հոսող, գլխաւորապէս Ղըրխբուլաղի աղբիւրներից գոյացած Գետառ գետակը, գարնան ձիւնահալքի ժամանակ չափազանց մեծանալով, դուրս եկաւ ամիւրից և հեղեղեց քաղաքի մեծ մասը, տների ներքնայարկերը լցնելով քար ու աւազով և մեծ աւեր պատճառելով ուղղաբնակութեանը, երբ Խորհրդային բոլոր հանրապետութիւններից օգնութեան եկան աղէտեալ բնակչութեանը: Համարեա ամեն տարի այս կամ այն գետակը ուռճանալով

մեծ անձրևներից և կամ առատ ձիւնահալոցից աւերում է տներ, այգիներ ու մշակւած դաշտեր հեղեղատի յատակ դարձնում, անասունների և մարդկանց մեծամեծ զոհերով: Երբ 1895 ին ոտով ճանապարհորդում էի Աւստրիական Տիրոլում, զարմացմամբ և նախանձով տեսնում էի, որ քաղաքակիրթ այդ երկրում լեռնային գետակները յատակները սալայատակած են, ամբողջ պատերով ամրացրած: Այժմ մեր երկրում ևս հաստատուել է մի հարազատ կառավարութիւն, որ ծրագրային ընթացքով մեր գիւղ ու ըմբոստ գետերին կարգ է սովորեցնում, նրանց ճանապարհները շտկում, որ այլ ևս մոռանան իրենց դարերի տարէցտարի կրկնուող աւերն ու մեծամեծ վնասները:

Զ. — Մեր լեռների փեշերից բղխում են բազմաթիւ սառնորակ և անուշահամ մեծամեծ աղբիւրներ. բազմաթիւ հեքիաթներում գովաբանւած են այդ անմահական ջրերը, սակայն աղգաբնակութեան ո՞ր մասն էր օգտւում այդ ջրերից: Ակունքներից շատ չհեռացած, ամեն տեսակ անմաքրութիւններ և հանքային բաղադրութիւններ ոչնչացնում են այդ ակնաղբիւրների անմահական յատկութիւնները և դաշտերում ապրող ժողովուրդն ու կենդանիները խմում են ինչ որ գտնում են, որովհետեւ շատ տեղերում քանակն էլ է պակասում: Հին դարերում աղբիւր չի-

նելը բարիք և Աստուծոյ գործ էր համարւում: Իսկ այժմ, դաշտային շատ գիւղերում արդէն գործում են արտեզեան ջրհորներ և կամ լեռներից բղխող սառնորակ աղբիւրներ խողովակներով բերած հասցրած օգտագործման վայրը:

Նախապատերազմեան վերջի տարիներում Երևանի մի քանի հայ վաճառականներ, շահադիտական նպատակներով, Ղըրխբուլաղի աննման աղբիւրից ջուր էին բերել քաղաքը և վաճառելով աղգաբնակութեան, միայն գնելու ընդունակներին, մեծամեծ օգուտներ էին ստանում: Այդ ձեռնարկը հաշւած էր 30-ից 40,000 աղգաբնակութեան համար: Երևանի արագ աճող աղգաբնակութիւնն արդէն ջրի նեղութիւններ էր քաշում. ստիպւած առուի վատ առողջ և անմաքուր ջուր էր գործ ածում: Արագ կերպով դրա տուաճն առնւեց. այժմ քաղաքի բոլոր թաղամասերում, փողոցների ոչ հեռաւոր մասերում առատութեամբ հոսում է անուշ և սառնորակ ջուրը և ջրի պակասութեան մասին այլևս ոչ ոք չի մտածում: Անցեալ տարի Արագածի աղբիւրներից ջուր բերին հասցրին Կարբի և Աշտարակ գիւղերը, այս տարի աղբիւրը հասաւ Օշական, իսկ Վաղարշապատը: Այս տողերը գրում եմ Մայիսի նախօրեակին: Մայիս 1-ին Վանքի հանգէպ Շահումեանի հրապարակում բացւելու է խորհրդային այդ մեծ քաղաքացու արձանը, ար-

ձանի առաջում մեծ աւազան է պատրաստւած, որի բացման հանդէսը յաւերժանալու է այդ շատրւանի բարձր ցնցուղներով դուրս ժայթքով Արագածի փեշերից բերած հասցրած սառնորակ զուլալ աղբրաշուրը, ժողովրդի ցնծութիւնն, ուրախութիւնը կատարեալ դարձնելով:

Քանիցս յիշատակած զեկուցումը պարունակում է 28 անուններ ջրաշինարարական արգէն աւարտած ձեռնարկների, յիշատակում է մի շարք ծրագրած և մօտիկ ապագայում գլուխ բերելիք մեծամեծ և փոքր աշխատանքներ նոյն ուղղութեամբ և նպատակով:

Այս համառօտ ակնարկը և հնարաւոր չափով ի մի հաւաքած պատմական տեղեկութիւններ տալով՝ ընթերցողին ենք թողնում միմեանց հետ համեմատելու հինն ու նորը և եզրակացութիւններ հանելու:

Զգալի կերպով փոխւում է երկրի կլիման, անապատների եւ անջրդի տեղերի մշակումով և մեծ չափերի պտղատու ծառերի, խաղողի այգիների և այլ ծառերի տարէցտարի աճող քանակով:

17. 293

ԳԻՆ՝ ՄԷԿ ՇԻԼԻՆ
